

NİZÂMÎ-Yİ GENCEVÎ'NİN HAYATI, EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Nazir AKALIN

*Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Araştırma Görevlisi*

ÖZET

Nizâmî-yi Gencevî, Selçuklu dönemi İran edebiyatının en şöhretli destan şâiridir. Geniş kültürü, hayal gücünün derinliği, üslûbunun parlaklık ve akıcılığı yanı sıra, hikemî şiiri İran edebiyatına sokması ve ilk hamseyi ortaya koyması dolayısıyla, Şark'ın ve Garb'in dâhi edipleri tarafından, dünyanın en büyük şâirlerinden sayılan bir edebî şahsiyettir. Ancak şöhreti bütün coğrafyaları ve devirleri aşan bu şâirin hayatı hakkında elde bulunan kaynak ve materyaller, tartışmalı ve eksik oldukları kadar, ilmî mahiyet arz etmeyen mantık yürütmeleriyle doludur. Şâir hakkında şimdiye kadar İran'da ciddi mânâda ilmî çalışmalar yapılmamıştır. Azerbaycan araştırmacıları ise, şâir hakkında oldukça fazla neşriyat yapmalarına ve bir kütüphane dolduracak kadar doküman oluşturmalarına rağmen, ilmî usûl ve metodolojiye gerektiği ölçüde riayet etmedikleri için, şâirin hayatı ve edebî şahsiyeti hakkında oldukça sathî neticelere varmışlardır. Azerbaycan'da hürmet ve muhabbetle

yâd edilen şâir, âdetâ ilâhlaştırılmış ve Azerbaycan kültürünün yegâne mübdfîi ve ihya edicisi olarak kabul edile gelmiştir. Bu durum da, tabiatıyla, şâirin hayatı hakkında oldukça geniş bir menkıbe zincirinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Komünist ideolojinin tesiri ve dayatması altında kalan araştırmacılar ise, şâirin hayatı hakkında, benimsedikleri ideoloji doğrultusunda hüküm vermeye çalışmışlar, ancak bir nevi slogan atmaktan öteye geçememişlerdir. Bu makalede şâirin hayatı, mevcut kaynaklara yansıyan yönleriyle ve tenkitçi bir bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yani çalışma, bir yönüyle, Nizâmî-yi Gencevî'nin hayatı hakkında net ve belirgin bilgiler vermekten ziyade, şâir hakkında bilgi veren kaynakların tenkidî üzerine teksif edilmiştir. Bununla birlikte, şâirin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri, mevcut kaynakların yanı sıra, şâirin kendi eserlerinden de faydalanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Nizâmî, Gence, Şâir, Hamse, Mesnevî, Dîvân

HAYATI

Doğum Tarihi

Selçuklu Dönemi İnan Edebiyatının en meşhur mesnevi şâirlerinden biri olan ve ilk 'hamse'yi ortaya koyan Nizâmî-yi Gencevî'nin hayatıyla ilgili en tartışmalı ve şimdiye kadar kesinlik kazanamamış mevzulardan ilki, doğum tarihidir.

Şâirin doğum tarihine dair, tezkire yazarlarından hiç biri net bir bilgi vermez, ancak hangi yıl, kaç yaşında öldüğüne dair değişik bilgiler aktarırlar. Bu bilgilerin çoğu da doğru olmayan, kaynaktan kaynağa aktarılırken bozulan rivayetlerle malûldür.

Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân'da*, şâirin doğum tarihinin belli olmadığını, ancak bazı şâirlerinden 530/1135 yılında veya biraz sonra doğduğunu çıkarılabileceğini; çünkü *Mahzenü'l-Esrâr'ı* henüz kırk yaşına gelmeden yazdığını belirtir ve doğum tarihi olarak 530/1135 veya ona yakın bir yıl söylemenini gerektiğini; bu tarihin, Wilhelm Bacher'in kabul ettiği 535/1140 yılına da, Vahîd Destgirdî'nin *Gencîne-i Gencevî'nin* mukaddimesinde zikrettiği 533/1138 ve 540/1145 yıllarına da yakın olduğunu söyler (Safâ, 1339: II/800). Aynı yazar, *Hamâse Serâyî Der İrân* isimli eserinde de şâirin doğum yılı olarak, ihtiyatlı bir şekilde 535-540/1140-1145 tarihlerini gösterir (Safa, 1333: 344). Şâirin *Leylâ ile Mecnûn* mesnevisini Türkçe'ye çeviren Ali Nihad Tarlan da, 533-540/1138-1145 tarihleri arasında doğduğunu muhakkak olduğunu söyler. Edward G. Browne da daha çok Wilhelm Bacher'den (Bacher, 1871) aldığı bilgileri aktarır ve şâirin doğum tarihi olarak 535/1140 yılını kabul eder (Browne, 1956: /400). Gereke göstermeyen Rızâzâde Şafak, Zehrâ Hânlerî ye Nazmî-yi Tebrîzî, 535/1140 tarihinde ittifak ederken, Alî Ekber Dehhüdâ da, yine hiçbir kaynağa istinad etmeden 530/1135 tarihini gösterir. Mîr Hidâyet Hisârî ise, şâirin doğum tarihinin birtakım kaynaklarda 530/1135'den 553/1158'e kadar değişik şekillerde gösterildiğini zikrettikten sonra, *Mahzenü'l-Esrâr'ın* yazılış tarihini, Muhammed Alî Terbiyet ve Kâtip Çelebî'nin 559/1163-1164 olarak gösterdiklerini, ancak adı geçen eserin mevcut nüshalarının çoğundaki 570/1174 tarihi netleştirildiği ve aynı eserde bizzat Nizâmî'nin 40

yaşlarında olduğunu belirttiği beyitler nazar-ı itibara alındığı takdirde, doğruya en yakın olarak 531/1136 tarihinin tespit edileceğini ileri sürer (Hisârî, 1370:56).

Rüstem Aliyef, şâirin doğumunu 536/1141 olarak gösterenlerin yanıldıklarını belirterek, *Hüsrev u Şîrîn'den* naklettiği:

Felek der taliem şîrî nümûde est

Velikin şîr-i peşmînem çi sûd est

Ne ân şîrem ki bâ düşmen ber âyem

Merâ ân bes ki men bâ men ber âyem

(Her ne kadar felek, bahtımda beni arslan göstermişse de, ne fayda ki ben yünden bir arslanımd. Düşmana karşı çıkacak bir arslan değilim. Benim kendi âlemimde yaşamam, bana yeter.) beyitlerinin, şâirin «arslan burcu»nda dünya ya geldiğini gösterdiğini; yine bizzat Nizâmî'nin başka bir yerde de, 40 yaşında eser yazmaya başladığını söylediğini, 575 yılında da ilk eserini tanzim ettiğini söyleyerek, 535 yılında doğduğu sonucunu çıkarır (Aliyef, 1991: 21 vd.). Ancak, Aliyef'in iddiasına delil olan beyitlerin *Hüsrev u Şîrîn'in* muteber nüshalarında bulunup bulunmadığı ve şâire aidiyetinin kesin olup olmadığı tartışma konusu olabileceği gibi, şâirin, şiirinde kendisini arslana benzetmesine dayanarak, Aliyef'in onun arslan burcunda doğduğunu söylemesi ve üstelik bunu da yıla irca etmesi, zorlama gibi gözükmemekte ve ilmî bir mahiyet arz etmemektedir.

Şiblî Nu'mânî, tezkire yazarlarının şâirin 63 yıl yaşadığını yazdıklarına dayanarak 533/1138 yılında doğmuş olması gerektiğini söylerken (Nu'mânî, 1335: I/227.); Ahmed Ateş, *İkbâl-nâme, Mahzenü'l-Esrâr, Leylî Mecnûn ve Şerefnâme'de* bulunan bazı beyitler üzerinde yaptığı mantık yürütmeleriyle şâirin doğum tarihini, akademik bir metotla tespit eder. İlk olarak, Nizâmî'nin doğum yılı olarak kaynaklarda birbirinden farklı kayıtlara rastlandığını; ancak takriben 607/1211'den az sonra yazdığı bilinen *İkbâl-nâme'sinde* bulunan ve bazı yazma nüshalarda değişik şekillerde kaydedilmiş olan bir beytin, eserin kaleme alındığı tarih itibarıyla şâiri 60 yaşında gösterdiğini; dolayısıyla şâirin 547/1152 civarında doğmuş olabileceğini söyleyen Ateş, ikinci olarak şâirin 572/1176-1177'de tamamladığı *Mahzenü'l-*

Esrâr' ında, genç olduğu için tenkide maruz kaldığını kaydettiğini, buna bakarak, bu sıralarda 25 yaşlarında olduğu farz edilirse, doğum tarihi olarak 547/1152 yılının bulunacağı sonucunu çıkardıktan sonra, şâirin, sakin ve zahidâne hayatının oldukça erken zamanlarında çok yaşlandığı hissine kapıldığını; bu duygunun ilk ifadelerine 584/1188'de, aşağı yukarı 40 yaşlarında yazdığı *Leylî u Mecnûn* mesnevisinde rastlandığını, 597/1201'de yani 50-53 yaşlarında yazdığı *Şerefnâme*'de de kendini iyice ihtiyârlamış olarak tasvir ettiğini belirterek (İA, 1988: K/318 vd.), zımnen, 544/1149 ve 544-547/1149-1152 tarihlerine işaret eder ve şâirin doğum tarihinin, bugün genellikle kabul edilen 535/1140 tarihinden biraz daha sonra, yani 545/1150 yıllarında olmasının çok muhtemel olduğunu ileri sürer.

Şâirin *Mahzenü'l-Esrâr* mesnevisini Türkçe'ye çeviren M. Nuri Gençosman da, bu eserde, Nizâmî'nin gerek memleketini, gerekse doğum tarihini belirten oldukça güvenilir işaretler bulunduğu dikkat çektiikten sonra, şâirin bu mesnevisini, Hz. Peygamber'in dünyadan göçtüğü tarihten 570 yıl sonra kaleme aldığını, kırk yaşının erginliğini idrak ettiğini bizzat kendisinin söylediği beyitlerden şâirin doğum tarihini tahmin etmenin imkân dahiline girdiğini, ayrıca eserin sonundaki açık tarihten 582/1186'da mesneviyi bitirdiğinin anlaşıldığını belirterek, şâirin ortalama bir hesapla 540/1145 yılından sonra doğmuş olabileceği neticesine varır.

Azerbaycan'da yapılan araştırmalarda da, 536/1141 tarihinin, şâirin doğum yılı olarak ağırlık kazandığı görülmektedir.

Nizâmî'nin doğum tarihi üzerinde, tezkire yazarları ve edebiyat tarihçileri, bizzat şâirin kendi eserlerine dayanarak değişik gerekçeler bulmuş ve mantık yürütmüşler; görüldüğü üzere, birbirinden çok farklı neticelere vararak bir hayli spekülasyonlar yapmışlardır. Ancak doğruya en yakın olarak 540/1145 tarihinin genel kabul gördüğünü söylemek mümkündür.

Doğum Yeri

Alî Şîr Nevâî, «*Mukaddes cesedi Gence'de yatan Nizâmî, cömert kalbinin; insanlar için hayat menbaı olan, beşerî arzularla zengin ve yıldızların sayısı kadar sayısız füsûnkâr incilerini Gence'den dünyaya*

saçtı.» (Nevâî, 1961) cümlesiyle şâirin doğum yeri olarak Gence'yi işaret eder. Tezkire yazarlarından Ahmed Emîn Râzî başta olmak üzere bazı tezkireciler ve edebiyat tarihçisi Şiblî Nu'mânî ise, her ne kadar Gence'ye mensupsa da, Nizâmî'nin *İkbâl-nâme*"sinde:

*Nizâmî hem ez Gence bugsây bend
Giriştâr-i Gence tâ çend çend*

*Çû dürr gerçi der bahr-i Gence gumem
Velî ez Kuhistân şehri-i Kum'em*

(Nizâmî! Gence'den ayağının düğümünü çöz. Ne zamana kadar Gence'ye tutulup kalacaksın? Her ne kadar ben Gence denizinde kaybolmuş bir inci isem de, Kuhistân'ın Kum şehrindenim.) dediğini öne sürerek doğum yerinin gerçekte Kum olduğunu iddia etmektedirler. Yine Şiblî Nu'mânî, şâirin asıl memleketinin Tafrâş olduğunu, fakat adı geçen yerin, Kum'a bağlı olmasından dolayı, kendisini Kum'a nispet ettiğini iddiasına ilâve ederken, kendisinden önceki kaynaklarda da aynı iddiaya rastlanır. Nitekim Abdünnebî, muteber kitaplarda şâirin doğum yerinin Gence olarak kaydedildiğine rastlandığını, ancak «o fesâhat ve belâgat kaynağı olan büyüğün» babasının Kum'un Farahan'ından olduğunu zikrettikten sonra; Büveyh Oğulları saltanatı zamanında bazı nedenlerden dolayı «aziz pederi»nin Kum'dan çıkıp, 400/1009 senesinde Gence'nin «dârü'l-imâre»si olan Errân diyarına geldiğini, çünkü Gence'nin havasının, «o hakikat madeni»nin tabiatına uygun olduğunu, Türklerden bir kız istediğini ve oraya yerleştiğini zikrettikten sonra, şâirin doğumunun Gence'de gerçekleştiğini belirtir, yukarıdaki beyitleri de delil olarak gösterir (Abdünnebî, 1340: 11 vd.). Ancak Abdünnebî'nin, bu bilgileri naklettiği tezkiresi *Meyhâne'nin* edisyon kritiğini gerçekleştiren Gülçîn-i Me'ânî, bir dipnot düşerek, mezkûr beyitleri, Vâhîd Destgirdî'nin uydurma olarak değerlendirdiğini ve şâirin eserlerine sonradan eklendiğini söylediğini zikrettikten sonra, Abdünnebî tarafından verilen bu tarihin doğru gözükmediğini, çünkü Nizâmî'nin 530-540/1135-1145 yılları arasında doğduğunu belirtir ve bu durumda, şâirin doğumundan bir buçuk yüzyıl önce, babasının Errân'a göç etmesinin nasıl mümkün olup olmadığı meselesini, haklı olarak çözülmesi gereken bir muamma olarak ortaya

koyar. Abdünnebî'nin verdiği bilgilere paralel olarak Lütfaî Âzer de, *Ateşkede'sinin* bir yerinde beşinci iklimden olan Gence'nin gönül çeken bir memleket olduğunu, Nizâmî'nin Irak'tan gidip oraya yerleştiğini (Âzerbîgdîlî, 1337: 52), başka bir yerinde de yukarıdaki beyitleri aynen alarak; şâirin aslının, Kum şehrine bağlı Tafras'dan sayılacağını, babasının, Azerbaycan'ın suyu ve havasının güzelliğiyle meşhur ve muteber Gence'ye gittiğini ve «o cenâb-ı saadetmeâb» Nizâmî'nin orada dünyaya geldiğini söyler (Âzerbîgdîlî, 1337: 243). Rızâ Kulîhân Hidâyet, Şemseddîn Sâmî, Mahmûd Hidâyet ve Nazmî-yi Tebrîzî de birbirlerine paralel olarak şâirin babasının Gence'ye gittiğini, şâirin orada doğup Nizâmî-yi Gencevî diye meşhur olduğunu zikrederler. Ancak Rızâ Kulîhân Hidâyet bir başka eserinde, şâirin aslının Kum'un Tafras bölgesinden sayıldığını, fakat vatanının Gence olduğunu, bunun için de Nizâmî-yi Gencevî diye şöhret bulduğunu belirtir (Hidâyet, 1344: 241).

Bütün bu rivayetler karşısında, söz konusu beyitlerin *İkbâlnâme'nin yeni* nüshalarında görüldüğünü ve sonradan eklenmiş olduklarının hemen anlaşıldığını belirten Ahmed Ateş ise, şâiri ne olursa olsun İran asıllı göstermek isteyen bazı edebiyat tarihçileri tarafından, üzerinde ısrarla durulan Kum şehrinde doğması veya aslen Kumlu olması keyfiyetinin hiçbir esasa dayanmadığını; Bâtınî-İsmâîlî fikir cereyanlarının düşmanı olan Nizâmî'nin kendi devrinde böyle cereyanların merkezi olan Farahan, Tafras ve Kum şehirlerine nispet edilmeye çalışılmasının kasten uydurulmuş olduğunu göstermeye kâfi bir delil teşkil ettiğini ileri sürer. Ateş, ayrıca Râvendî'nin *Rahatü's-Sudûr'unu* kaynak göstererek, esasen Nizâmî zamanında burada söz konusu olan Tafras adının Tabraş olduğunu; ismin bu şeklinin, zikri geçen beyitin sonradan eklendiğini göstermeye kâfi olduğunu da iddialarına ekler. Fakat Ateş, burada çok önemli bir hususu göz ardı eder ve beyitlerin *İkbâlnâme'ye* sonradan eklenip eklenmemesi meselesine bir açıklık getirmez. Ateş, bu beyitlerin *İkbâlnâme'nin yeni* nüshalarında görüldüğünü söylerken, en güvenilir yazmaların hangi yazmalar olduğunu, onlara bakıp bakmadığını, bakmışsa bu yazmaların nerelerde bulduklarını açıklama gereği duymaz. Burada yine şunu da ekleyelim ki, bahsi geçen beyitlerin *İkbâlnâme'ye* sonradan ilhâk edildiğini ilk defa söyleyen Vahîd Destgirdî'dir.

Destgirdî'nin bu beyitlerin uydurma olduğunu neye dayanarak söylediği de belirgin değildir. Bu konunun uzmanları Destgirdî'nin iddiası üzerinde ciddiyetle durmuş değildir. Ateş ise Destgirdî'yi kaynak gösterdikten sonra, Râvendî'nin eserine dayanarak Tafras-Tabraş tartışmasına girmektedir. Yukarıda söylenenlerden anlaşılacağı gibi tartışma konusu olan beyitler, bütün kaynaklarda, yukarıda geçen iki beyittir ve Ateş'in söz konusu ettiği, fakat muhtevasını zikretmediği ve Râvendî'ye dayanarak tenkit ettiği;

Be Tafras dih best Tâ nâm-i o

Nizâmî ez âncâ şode nâm-cû

(Tafras'ta adı Tâ olan bir köy vardır. Nizâmî şöhret sahibi olmaya oradan başlamıştır.) şeklindeki beyit ise, üçüncü beyittir ve sadece *Tezkire-i Meybâne'de*, Nizâmî'nin babasının aslen Kum'dan olduğuna delil olsun diye dipnot olarak gösterilmiştir. Dipnotun ardından Gülçîn-i Me'ânî, Vahîd Destgirdî'nin bu beyitlerin sonradan *İkbâlnâme'ye* ilhâk edildiğini söylediğini kaydetmektedir. Yine altını çizerek belirtmek gerekir ki, Nizâmî'nin Kum'da doğduğunu söyleyen tezkire yazarları fazla değildir. Hele Ahmed Ateş'in kaynak gösterdiği tezkirelerde Nizâmî'nin Kum'da doğduğu şeklinde bir kayıt bile yoktur. Bu tezkire yazarlarının verdiği bilgilere dayanarak şâiri İran asıllı göstermek isteyen bir edebiyat tarihçisinin de, Kum'u, şâirin doğum yeri olarak gösterdiğine rastlamıyoruz. Nitekim meşhur ve ilmî geçerliliği olan, sayısı da bir elin parmaklarını geçmeyen edebiyat tarihleri elimizin altındadır ve onları tekrar tekrar gözden geçirme imkânına sahibiz. Biz öyle bir kayda rastlamadığımız gibi, Ahmed Ateş de, hangi edebiyat tarihinde böyle bir kaydı gördüğünü açıklamıyor. Ancak şâirin aslen, yani baba tarafından Kumlu olduğu, babasının Gence'ye göç ettikten sonra, şâirin de Gence'de doğduğu ve buradan şöhretini etrafa yaydığı kaydı, hem tezkirelerde, hem de edebiyat tarihlerinde vardır ve bu kayıt da, Ahmed Ateş tarafından çok açık bir şekilde yanlış anlaşılmış ve gayr-i ilmî bir şekilde tenkit edilmiştir. İstisnasız bütün kaynaklarda, özellikle Ahmed Ateş'in atıflarda bulunduğu kaynaklarda, Nizâmî'nin Gence'de doğup, tahsilini orada yaptığı, ömür boyu oradan hiçbir yere ayrılmadığı yazıldığı; Kum'a hiç gitmediği,

hatta uydurma olduğu ilmen kabul edilse bile söz konusu beyitlerde dahi şâirin Kum'a karşı sadece hasretini dile getirdiği gün gibi aşikâr olduğu halde, Ateş'in; tezkire yazarları ve edebiyat tarihçileri hakkında ileri sürdüğü, şâiri sırf iranlı göstermek için Bâtunî-İsmâilî cereyanların merkezi durumundaki Farahan, Tafrâş ve Kum'a nispet ettirmeleri şeklindeki isnadı tutarsızlıktan öteye geçmemektedir. Büyük ve ehliyetli bir ilim adamı olan Ateş'ten, şâirin Kumlu değil, Genceli olduğuna dair elindeki mevcut delilleri sıralaması beklenirdi. Nitekim muteber bir edebiyat tarihi sayılan Zebîhullah Safa'nın *Târîh-i Edebiyat Der İran'ında*, tezkire yazarlarının tamamının, şâirin doğum yerini Gence olarak gösterdikleri, şâirin de şiirlerinde, kendini Gence'ye açıkça nispet ettiği, ancak, tezkire yazarlarından sadece birkaçının ilhâk olduğu söylenen iki beyti delil göstererek onu Kuhistân'ın Kum şehrinden gösterdikleri zikredilmekte ve Gence'den dışarı çıkmadığı, Kızıl Arslan'ın daveti üzerine Gence'ye 30 fersah (150 km.) uzaklıkta bulunan Tebriz'e yaptığı yolculuk dışında, bütün ömrünü orada geçirdiği kaydedilmektedir (Safâ, 1339: 11/799 vd.). Yine Sâdık Rızâzâde Şafak'ın *Târîh-i Edebiyat-ı İran'ında*, Gence'nin ehl-i sünnet olduğu, genç Nizâmî'nin de mecburen bu muhitin tesiri altında kaldığı belirtilmektedir (Şafak, 1352: 370). Ahmed Ateş'in olumsuz iddiaları, *Türk Ansiklopedisi* tarafından biraz daha değiştirilerek tekrarlanmıştır. Adı geçen ansiklopedi, Kum şehri veya civarından olduğu yolundaki iddiaların, büyük şâiri ille de İran soyundan gösterme gayretiyle ortaya çıkarıldığını; bu tarz iddiaların lüzumsuzluğunu belirtir ve; «Şâir İran asıllı olsa bile, Farsça'ya ve Fars edebiyatına daha büyük bir hizmet yapacak değildi.» (TA, 1985; VII/2680) hükmünü verir.

Coğrafya bilgini Zekeriyâ Kazvînî, meşhur şâir ve tezkire yazarı Molla Câmî, edebiyat tarihçileri Edward Browne, Sâdık Rızâzâde Şafak, Mir Hidâyet Hisârî, Rüstem Aliyef ve R. Âzâde ile *Hüsrev Şîr'in* ilmî bir neşirini gerçekleştiren Abdülmuhammed Ayetî de şâirin Gence'de doğup orada büyüdüğünü söylerler. Abdülmuhammed Ayetî, şâirin yetmiş yıllık ömrünü bu şehirde geçirdiğini, son eseri *İkbâl-nâme'de* bu şehrin güzelliğinden, zelzelesinden, viran olmasından, hemşehrilerinin çoğunun öldüğünden bahsettiğini zikreder.

Netice itibariyle, hemen hemen bütün kaynakların, şâirin doğum yerinin Gence olduğunda ittifak ettikleri söylenebilir.

Tahsili

Nizâmî, tahsilini Gence'de yapar. Gençliğinde vakitlerini aklî ve naklî ilimleri öğrenmekle geçirir. Arap ve Fars dillerini öğrenerek kendi devrinin ilmî meselelerine, özellikle Azerbaycan, Yakın ve Orta Şark halklarının tarihine, sözlü ve yazılı edebiyatına, aynı zamanda antik Yunan ve Hint felsefelerine, astronomiye, tababete, matematiğe ve diğer ilimlere âşinâ olur.

Nizâmî, zamanında geçerli olan nazarî ve tatbikî ilimlerin çoğunda kendisini yetiştirmesine rağmen, daha çok ilahiyat ve edebiyatla uğraşır. Edebî ve bedîî ağırlıklı ürünler kaleme alarak, kültürel derinliğini ortaya koyar.

Nizâmî'nin, asrının ilimleri üzerindeki derin vukufiyetine delâlet eden işaretler; şiirlerinden çıkarılan ilmî, fikrî ve akidevî unsurlardır. Nitekim bazı âlimler, şâirin eserlerinden hareketle, çok mükemmel bir medrese eğitimi gördüğü, başta fıkıh olmak üzere tarih, edebiyat, felsefe, mantık, tıp, hukuk, astronomi ve coğrafya gibi ilimlerde uzmanlaşacak derecede geniş malumat edindiği, zahirî ilimlerin hemen hepsinde söz sahibi olduğu sonucunu çıkarırlar. Şâir de, eserlerinde, o zamanın birçok şâir ve âlimi gibi değişik konularda kitaplar okuduğundan, bilgisini artırdığından söz eder.

Nizâmî, edebiyat, tıp, felsefe, musiki ve astronomi gibi zamanında rağbette olan ilimlerin tamamında malumat sahibi olduğunu eserlerinde gösterdiği için, VI/XII. asır İran ve Azerbaycan kültürlerinin de yansıtıcısı durumundadır. Nitekim eserlerinde onlarca darbül-meseli, irsâl-i mesel üslûbuna sokar; millî destan ve hikâyelere telmihte bulunur. Arapça, Süryânice, Pehlevîce, İbrânice bildiğini *İkbâl-nâme'sinde* bizzat söyleyen şâir, Ermenice ve Gürcüce bildiğini de zannettirecek imalarda bulunur. Yabancı dil bilmesi, mesnevilerini yazarken, eski kitaplardan ve değişik kaynaklardan faydalandığını gösterir.

Ahmed Ateş, Nizâmî'nin Gence gibi küçük ve her zaman Hıristiyan Gürcülerin saldırısına açık bulunan bir sınır şehrinde, astronomi ile felsefe sahasında, son derece geniş ve esaslı bilgileri nasıl elde ettiğine hayret ettiğini söyler ve çağdaşı

Hâkânî-yi Şîrvânî örneği olmasa, onun ilk gençlik yıllarını Bağdâd gibi önemli bir kültür merkezinde geçirdiğini kabul etmek gerektiğini, ancak eserlerinde bu durumu doğrulayacak bir kayıta bulunmadığını ifade eder. Şâirin, genç yaşta annesini ve babasını kaybettikten sonra, tahsili ile dayısı Ömer'in meşgul olduğu yolunda bazı rivayetlerin varlığından bahseden Ateş, bu rivayetlere değer verip vermeme konusunda da tereddütlü ifadeler kullanır (İA, 1988: IX/319).

Sosyal Durumu

Ahmed Ateş, Nizâmî'nin ilk büyük eseri olan *Mahzenü'l-Esrâr'ı* yazdığı zamana kadar, küçük eserler yazmakla meşgul olduğunu ve bunları gönderdiği emir ve küçük hükümdarların verdiği caizeler ile geçindiğini belirtir (İA, 1988: IX/319). Yavuz Akpınar da, şâirin *Mahzenü'l-Esrâr'ı* yazdıktan sonra kasideleri ve mesnevilerinden elde ettiği kazançla geçimini sağladığını; yaratılış itibarıyla gösterişe, şöhrete, debdebeye düşkün olmadığını, aza kanaat edip, evinde zaman zaman uzlete çekildiğini, bir derviş gibi mütevazı bir hayat sürdüğünü, halk arasındaki hürmet ve şöhretinin, adı etrafında oluşan rivâyetlerin şâirliği kadar biraz da bu hayat tarzına bağlı olduğunu düşündürebileceğini söyler (TDEA, 1990: VII/72).

Mahzenü'l-Esrâr'ı ithaf ettiği Erzincan hâkimi Fahrüddîn Behrâmşâh, Nizâmî'ye caize olarak 5000 altın dinar, bir katırla eşek ve türlü kumaşlardan elbise gönderir.

Şiblî Nu'mânî, şâirin, ikinci mesnevisi *Hüsrev u Şîrîn'i* tamamladıktan sonra, Kızıl Arslan bin İldeniz'e takdim etmeye götürdüğünü, saraydan içeriye girdiği zaman, kurulu olan eğlence sofralarının, kendisine hürmeten, hükümdarın emriyle kaldırıldığını ve bizzat hükümdarın ayağa kalkarak şâiri karşıladığını ve ona layık olduğu yeri gösterdiğini yazar (Nu'mânî, 1335: I/230).

Gence'de oturarak yazdığı kısa şiirleri ve mesnevilerini, değişik vesileler ile civardaki hükümdarlara gönderen Nizâmî, memdûhlarının bir çoğu tarafından davet edilirse de, Gence'den ayrılmaz. Ancak bir defasında *Hüsrev u Şîrîn'i* yazdıktan ve Azerbaycan Atabeyi Cihân Pehlivân Ebû Câfer Şemsüddîn Muhammed bin İldeniz'in (ö. 581/1185) ölümünden sonra Gence'ye 30 fersahlık (150 km.) mesafeye gelmiş olan Tuğrul II

b. Arslan'ın (573-590/1177-1194) kendisini davet etmesi üzerine görüşmeye gider (İA, 1988: IX/320).

Nizâmî; Erzincan Hâkimi Fahrüddîn Behrâmşâh bin Dâvûd (ö. 622/1225), Azerbaycan Atabeyi Cihân Pehlivân Ebû Câfer Şemsüddîn Muhammed bin İldeniz (ö. 581/1185), Tuğrul bin Arslan Selçûkî (ö. 590/1194), Kızıl Arslan bin İldeniz (ö. 587/1191), Ebû'l-Muzaffer Ahsitan bin Mînuçîhr Şîrvânşâh (ö. VI/ XIII. asrın yarısı) ve Azerbaycan Atabeyi Nusretüddîn Ebûbekr bin Muhammed Cihân Pehlivân (ö. 607/1210), Musul Hâkimi Melikü'l-Kahr İzzüddîn Mes'ûd Ibn-i Nureddîn Arslan (ö. 610/1213), Aksungurlulardan Alaüddîn Kerp Arslan (ö. ?) ile görüşür, onların destek ve himayesini görür.

Şiblî Nu'mânî; Nizâmî'nin sultanlarla olan ilişkilerinde şahsiyetini koruduğunu, dalkavukluk yapmadığını söylediği halde, sultanların vasfı hakkındaki mesnevilerinde mübalağa, dalkavukluk ve yaltaklık yaptığını iddia eder (Nu'mânî, 1335: 1/230). Ancak burada Nu'mânî, «mesnevi yazma örfü»nü göz ardı eder. Bu örf'e göre bir mesnevi; giriş, konunun işlendiği bölüm ve bitiş kısmından teşekkül eder. Giriş bölümünde; besmele, tevhîd, münâcaat, naat, mi'rac, mu'cizat, dört hâlifenin övgüsü, padişah için övgü, devlet büyüğü için övgü ve te'lif sebebi işlenir. Padişaha övgü bölümünde, şâir bağlılığını dile getirir, eserin kabulünü arz eder, padişahın kahramanlığını, adalet ve cömertliğini alegorik bir dille anlatır. Padişah için «Allah'ın yeryüzündeki gölgesi», «Peygamber'in hâlifesi» ve «Şâh-ı cihân» sıfatlarını kullanır (Ünver, 1986: 432 vd). Bunlar dikkate alınarak Nizâmî'nin mesnevilerindeki söz konusu bölümlere insafı bir gözle bakılırsa, Nu'mânî'nin bu tenkidinin haksız olduğu anlaşılır. Nitekim Molla Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l Üns* adlı eserinde Nizâmî'nin, yazdığı mesnevileri zamane sultanlarının istekleri ve ricaları üzerine kendilerine armağan etmiş olduğunu ve hiçbir hükümdarın meddahlığına ve dalkavukluğuna tenezzül etmediğini kaydeder (Câmî, 1336: 608 vd). Hând Emîr ve Lütfaîlî Azer, şâirin gençlik döneminin başından, ömrünün sonuna kadar diğer şâirler gibi dünyevî sebeplerle nefis ve hevasına tabi olmadığını, sultanların ve devlet büyüklerinin sohbetine iltifat etmediğini; Rızâ Kulîhân Hidâyet, gençliğinin başlangıcından itibaren devlet büyüklerinin ve sultanların işret âlemlerine ve meclislerine girmediğini, kendi

zaviyesinde münzevi yaşadığını, ancak akli başında devlet adamları ve sultanların onun hizmetiyle müşerref olup, sohbetinden istifade ettiklerini, şâirin de mesnevilerini onların isteği üzerine söylediğini belirtirler. R. Azâde ise, şâirin hiçbir zaman sarayda bulunmak istemediğini, zahîrî parlıtların aldatıcı olduğu kanaatine çok çabuk vardığını, temiz nefsinin ona «arpa çöreğine kanaat edip, öz kapısının arslanı olma»yı benimsettiğini söyler. Şâirin kendisi de, *Leylî u Mecnûn* mesnevisindeki; «*Sakın kimsenin ekmeğini kabul edip onun köpeği olma; kimsenin sofrasına kedi gibi yanaşma. Bir meşale gibi kendi alın terinle kazandığını ye. Mum gibi kendi hazinen ile geçin. Nizâmî gibi ol, onun gibi yaşa ki, cihan sultanı sana kölelik etsin.*» (Nizâmî, 1370; 571) sözleriyle, mihnetsiz yaşadığını açıklar.

Milliyeti

Nizâmî'nin babasının Türk olduğu konusunda bütün kaynaklar ittifak halindedir. Ancak şâirin Türk mü, Fars mı olduğu husûsu uzun zaman tartışılmıştır. Aslında İran'da şâirin Fars olduğunu açıkça söyleyen ve iddia eden bir tezkire yazarı, edebiyat tarihçisi ve araştırmacıya rastlanmamasına rağmen, Azerî edebiyat araştırmacıları, sürekli olarak şâirin Türk olduğu üzerinde ısrarla durmuş ve çeşitli tezler ileri sürmüşlerdir. Aksine İranlı araştırmacılar, şâirin Türk olmasından dolayı, hakkında araştırma ve inceleme bile yapmayı gerekli görmemişlerdir. Biz bu araştırmayı yaparken taradığımız Farsça kaynaklar içinde ancak dört tane Nizâmî üzerine yapılmış müstakil eser dışında başka bir çalışmaya rastlayamadık. Şâir hakkında en fazla araştırma yapan ve neşriyatta bulunan araştırmacılar Azerbaycanlılardır.

Mehmed Emîn Resûlzâde, Nizâmî'nin Azerbaycanlıların sadece memleketçilik değil, millî duygularını dahi kabartacak bir isim olduğunu, bu isimle sadece Azerbaycanlıların değil, bütün Türklerin övünmeleri gerektiğini; dilinin Farsça olmasına rağmen, Türklüğün hiçbir şâirde Nizami'deki kadar idealleştirilemediğini; «*güzel ile büyüğe Türk, güzellik ile büyüklüğe Türklük, güzel ve büyük söze Türkçe, güzellik ile büyüklük diyarına Türkistan*» diyen bu şâirin Türk olmadığını hiç kimsenin ileri süremeyeceğini iddia eder (Resûlzâde, 1951: 34).

Hamid Araslı da, Nizâmî'nin Türkçe düşünüp, Farsça yazdığını hatırlattıktan sonra, Nizâmî'nin eserlerini okuyan İranlıların: «*Bûy-i Türk mî-âyed!*» (Türk kokusu geliyor.) dediklerini kaydeder ve «*Bûy-i Türk*» terkininin, Türk şâirlerinin eserlerine özel bir tesir kazandırdığını, Nizâmî'nin eserlerine karşı duyulan sevgiyi de aynı terkinin ifade ettiği mananın derinleştirdiğini belirtir (Araslı, 1968: 31).

Nuşabe Araslı ise, Türk hayatının, Türk halkına mahsus geçim tarzının, Türk tefekkürünün Nizâmî'nin destanlarında sık sık yer aldığını; şâirin «Türk» sözünü etnik manası ile kullandığını, kelimenin «güzellik», «koçaklık», «yiğitlik» manalarını da göz önünde bulundurduğunu, Türk milletinin sözlü edebiyatından da geniş ölçüde yararlandığını ileri sürer (Araslı, 1980:5 vd).

Yavuz Akpınar'ın kaydettiğine göre, Azerbaycan'da sürdürülen çalışmalar, Nizâmî'nin sırf Farsça yazdığı için İranlı bir şâir olarak kabul edilmesinin yanlış bir düşünce olduğunu ortaya çıkarmıştır. Nizâmî hemen bütün şark edebiyatında -daha çok Türk ve İran edebiyatında-en büyük üstadlardan biri olarak kabul edilmiş ve bu edebiyatlar üzerinde derin ve sürekli bir tesir icra etmiştir. Fakat bu durum, onun daha çok Azerbaycan'a ait olduğu gerçeğini değiştirmez (TDEA, 1990: VII/71).

Türk Ansiklopedisi de, Nizâmî'nin, sanatının büyüklüğü, kazandığı takdir ve hayranlık bakımından bütün insanlığın şâiri sayılabilecek büyüklerden olduğunu; Türklerin, şâir Türk asıllı olduğu, Türk siyasi hakimiyetinde ve Türk hükümdar ve beylerinin himayesinde yetiştiği için; İranlıların da, Farsça söylediği için onunla iftihar edebileceklerini kaydeder (TA, 1985: VII/2681).

Mürşidi

Eski kaynaklarda, Nizâmî'nin Ehî Ferec-i Zencânî -Wilhelm Bacher'in kaydettiği şekliyle, Ehû Ferec-i Reyhânî- ve Şeyh Cemâlüddîn Mevsilî gibi çağının büyük mutasavvıflarından tasavvufî terbiye aldığı zikredilirse de, bu konunun tarihî mesnetleri üzerinde de tartışmalı görüşler vardır.

Devletşâh, Lütfalî Azer, Muhammed Kudretullah Gupânevî ve Rızâ Kulîhân Hidâyet gibi tezkire yazarları ile edebiyat tarihçisi Şiblî Nu'mânî şâirin, sülûk âleminde, meşayihin meşhurlarından Şeyh Ehî Ferec-i Zencânî'nin

iradesine teslim olduğunu kaydederler. Ahmed Ateş, bu şeyhin *Heft İklîm'de* Zencân'dan dışarıya çıkmamış görüldüğünü ve ölümünün 557/1181-1182 olduğunu, yine Gence'den çıkmamış olan Nizâmî'nin de onunla görüşüp müridi olmasının hem zaman, hem de mekân bakımından imkânsız olduğunu söyler (İA, 1988: IX/319). Ancak Ateş'in naklettiği bu tarih, Nizâmî'nin adı geçen Şeyh'in müridi olması tezini ortadan kaldırmaya yeterli bir delil değildir. Çünkü Nizâmî'nin doğum tarihi olarak 530-540/1135-1145 tarihleri arası genel kabul görmüştür ve bu tarihlere göre şâirin en azından 17 yaşında olması gerekir. Bu bakımdan, şâirin adı geçen şeyhin müridi olmasında zaman itibarıyla bir tutarsızlık yoktur. Fakat *Târîh-i Güzîde'de*, Şeyh Ebû'l-Ferec-i Zencânî'nin 457/1064 yılının Receb ayının ilk gecesi Zencân'da öldüğü kaydı vardır (Müstevfî, 1336: 662). Eğer adı geçen esere itibar edilecek olursa, Ahmed Ateş'in iddiası, zaman açısından, şâirin adı geçen şeyhe mürid olması hakkındaki imkânsızlık değerini artırır. Abdünnebî ise, şâirin 40 yaşında Şeyh Cemâlî Mevsilî'nin sohbetinde bulunduğunu ve onun hizmetinde keramet ehlinin önderliğine yükseldiğini, 50 yaşında sülûkla meşgul olduğunu, 40 çile çıkarıp rütbesini riyazet iksiri himmetinden velâyet derecesine ulaştırdığını söyler (Abdünnebî, 1340:12). Ateş, Abdünnebî'nin bu rivayetinin, bizzat Nizâmî'nin eserleri ile teyit edilmediğini ileri sürer. Şâirin hakkında bir de «Seyyid» olduğu şeklinde bir rivayetin bulunduğunu zikreden Ateş, söz konusu rivayetin, şâirin kendi eserleri ile desteklenmediğini ve mesnetsiz olduğunu belirtir (İA, 1988: K/318).

Ölüm Tarihi

Nizâmî'nin ölüm tarihi de, tezkire ve edebiyat tarihlerinde ihtilâflıdır. Hatta Kâtip Çelebî ve Rızâ Kulihân Hidâyet gibi musanniflerin ve Zebîhullah Safâ gibi bir edebiyat tarihçisinin iki ayrı eserinde veya bir eserin değişik yerlerinde bile, şâirin ölüm tarihi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Şâirin ölüm tarihini, Abdünnebî 502/1108, Zekeriyâ Kazvînî 570/1174, Devletşâh 576/1180, Lutfali Âzer 589/1193, Şîblî Nu'mânî 596/1199, Rızâ Kulihân Hidâyet *Mecmau'l-Fusehâ*'da 576/1180, *Riyâzü'l-Arifin'de* 596/1199, Kâtip Çelebî 576/1180, 596/1199, 597/1200, Muhammed Kudretullah

Gupâmevî 602/1205, Zebîhullah Safâ *Târîh-i Edebiyat Der İrân'da* 614/1217, *Hamâse Serâyî Der İrân'da* 599/1202, 602/1205, 619/1222, Alî Ekber Dehhüdâ ve Abdülmuhammed Ayetî 614/1217, Ahmed Ateş 611?/1214?, Takîyüddîn Kâşî, Muhammed Alî Terbiyet ve Yavuz Akpınar da 606/1209 olarak gösterirler. Bu tarihlerden ilki, yani Abdünnebî'nin kaydettiği tarih, şâirin doğumundan en az 28 yıl önceki bir tarih olup, tamamen akıl ve mantık dışı gözükmekte ve bir araştırmacıyı büyük ölçüde tereddüde sevk etmektedir.

Nizâmî'nin ölüm tarihi olarak 576/1180-1181'den 602/1205-1206'ya kadar çeşitli yılların gösterildiğini belirten Ateş, en güvenilir gibi görünen kaynaklardaki 576/1180-1181 tarihini; şâirin üç mesnevisini bu tarihten sonra yazdığını öne sürerek imkânsız bulur (İA, 1988: LX/320). Edward G. Browne da şâirin ölüm tarihinin 576/1180-1181'den 596/1199-599/1203'e kadar değişik gösterildiğini söyler ve sonuçta son tarihin hepsinden daha doğru olduğunu kaydeder (Browne, 1956: II/400). Şâirin ölümünün 576/1180-1181'den 598/1202'ye kadar zikredildiğini belirten Nazmi-yi Tebrîzî de son tarih hariç, diğer tarihlerin hiçbirinin doğru gözükmediğini; çünkü Nizâmî'nin 597/1201 yılında hayâтта olduğunu ve, *İskendernâme*'nin nazm tarihini,

*Be târîh-i pansad neved heft sâl
Ki hanende râ zû negired melâl*

*Nüviştem men in nâme râ der cihân
Ki tâ devr-i âher buved câvidân*

(Beş yüz doksan yedi yılında, okuyanları üzmemesi ve ahirete kadar ölümsüz olması için, dünyada iken ben bu destanı yazdım.) mısralarıyla açıkladığını delil olarak arzeder (Tebrîzî, 1363: 438). Nazmi-yi Tebrîzî'nin bu görüşlerine, Muhammed Alî Terbiyet ve Mahmûd Hidâyet de iştirak eder ve aynı beyitleri delil göstererek, şâirin ölümünün 597/1201 yılından sonra olduğunu söylerler. Nazmi-yi Tebrîzî, şâir hakkında ebced toplamı 598/1202 tutan «Şâiri Edîb» ibâresiyle şu vefat tarihini düşürür:

*Câvid bâd nâm-ı 'Nizamî' ki sâlhâst
Naksî nedîde est kesî der kemâl-i o*

*An şâir-i yegâne ki der âlem-i hüner
Hergiz nezâde gûf hemâl-i o*

*Nâzem be nutk-i tûtî tab'eş ki hem çünân
Alem be hayret est zi hüsn-i mekâl-i o*

*Tâ bende ahteri est Nizâmî ki asman
Hergiz nedûde est u nebîned zevâl-i o*

*Încâ ki bâde est hevâ-hâh-i Mustafâ
Ancâ penâh u puşt-i vey o bâd u â-li o*

*Çün buved der cihân sühân şâiri edîb
Ez 'Şâîrî Edîb' tevân cest sâl-i o*

(Nizâmî adı yıllarca ölümsüz olsun. Çünkü kimse onun kemalinde bir noksanlık görmemiştir. Sanat âlemindeki o yegâne şâire, asla dünyada hiçbir anne hamile olmamış ve öyle birini doğurmamıştır. Onun tabiatını, ben tûtî diliyle övüyorum. Nitekim âlem onun sözlerinin güzelliğinden hayrete düşmüştür. Nizâmî, gökyüzünün asla zevalini görmediği ve göremeyeceği parlak bir yıldızdır. Burada [dünyada] Mustafa'nın [Hz. Peygamber'in] aşkı ile yaşamıştır. Orada [ahirette] onun ve ehl-i beytinin gölgesi ve sığınağı içinde olsun. Dünyâda söz var olduğu sürece, edip bir şâir, onun ölüm tarihini 'şâîrî edîb' sözünden çıkarabilir. Tebrîzî, 1363: 436.)

1947 yılında Nizâmî'nin Azerbaycan'da yapılan kazılarda bulunmuş olan bir mezar kitâbesinden bahseden Nazif Hoca, şâirin ölüm tarihi hakkında tam bir emniyetle söz edilebileceğini belirttikten sonra, kitâbenin üzerinde kûfî hattı ile yazılmış «*Bu nurlu kabir, h. 605 senesinin ramazan ayının dördünde ölen es-Şeyh Nizâmüddîn Mevlâ Ebû Muhammed b. İlyâs b. Yusuf b. Zeki'nindir*» mealinde bir cümle bulunduğunu ve bu tarihin miladî 12 Mart 1209 tarihine tekabül ettiğini; ancak kitâbeyi yazan kişinin bunu kûfî ile 'hakk' etmek istediğini, fakat beceremediğini, kitâbede şâirin adı olan İlyâs'tan önce yer alan «ibn» kelimesinin fazla olması gibi bir takım yanlışların bulunduğunu bildirir (Hoca, 1959: 175 vd).

Ahmed Ateş'e göre, Kûfî hattı ile yazılmış olan bu mezar kitâbesi, şâirin ölüm tarihi hakkındaki bütün tereddütleri bertaraf edecek gibi görünmüşse de, şâirin tam adını elde bulunan hiçbir kayda uymayan bir şekilde «*Nizâmüddîn Muhammed bin İlyâs bin Yusuf bin Zeki*» olarak göstermesi ve 4 Ramazan 605 (12 Mart 1209) tarihini işaret etmesi

bakımından bazı tereddütler doğurmuştur.

Ateş, bu tereddütlerin sebeplerini; bizzat Nizâmî'nin eserinde bulunan İlyâs adının baba adı olması; öyle bir metinde olmaması gereken dil yanlışlarının bulunması ve kitâbe yazısının çağına uygun vesika özelliği göstermemesi olarak sıralar; kitâbenin sahte olduğuna dair bir başka bir delil olarak da, 595/1198 tarihini taşıyan ve Hâkânî'ye ait olduğu söylenen mezar taşı ile birlikte bulunmuş olmasını gösterir.

Ateş'in iddiasına göre, Nizâmî'nin «sözde mezar kitâbesi»nden on yıl evvelki tarihi gösteren bu mezar taşı da aynı yazı ile yazılmıştır. Ateş'e göre, Hâkânî'nin Tebrîz'de öldüğü bilindiğinden dolayı, bu taşın şimalî Azerbaycan'da bulunması ve Nizâmî'nin taşındaki aynı hatalı yazı ile yazılmış olması, ancak ikisinin de sahte olması ile izah edilebilir (İA, 1988: IX/321).

Ölüm Yeri ve Kabri

Tezkire yazarlarından Lütfâlî Azer, Nizâmî'nin Gence'de medfûn olduğunu, Nazmi-yi Tebrîzî ise, türbesinin Gence'de bulunduğunu ve gönül sahiplerinin ziyaretgâhı haline geldiğini bildirir. Abdünnebî de bahsi geçen türbenin Gence dışında olduğunu kaydeder.

Mehmed Emîn Resûlzâde, Gence'nin yakınında yıkık-dökük bir mezar bulunduğunu ve buranın, kısır kadınların çocuk diledikleri bir şeyhe ait sanıldığını, Nizâmî'ye ait olduğunu bilenlerin az olduğunu bildirdikten sonra, 1910'da, Gence Dram Cemiyeti'nin, şâirin harap türbesini tamir maksadıyla bir risale neşrederek yardım toplama teşebbüsünde bulunduğunu; bu maksatla birkaç bin rubleyi bulan bir meblağ dahi toplandığını bildirir ve neticeden haber vermez.

Resûlzâde'nin şeyhe ait sanıldığını söylediği mezarın üzerine sonraları bir sanduka yapılır ve uzun zaman şâirin toprağı, «himmeti büyük bir şeyh» zannıyla ziyaret edilir. Yeni Gence eski Gence'nin kenarına kurulduğunda, eski Gence viraneye döndüğünden, Nizâmî'nin kabri de şehrin dışında kalır. Ancak daha sonra aynı yere yeni Azerbaycan mimârisiyle, şâir adına bir anıtmezar yaptırılır. Şâirin bu anıt-mezarının kitâbesinde doğum ve ölüm tarihleri, 535-599/1140-1203 olarak gösterilir.

EDEBÎ ŞAHSİYETİ

Nizâmî, edebî şahsiyeti bakımından İran coğrafyasının sınırlarını aşarak bütün dünyada derin yankılar uyandıran bir şâirdir. Bu bakımdan İranlı, Azerbaycanlı ve Avrupalı âlimler, Nizâmî'yi edebî deha olarak kabul ederler.

İran manzûmeciliğinde, kendisinden önce 'model' olarak Firdevsî örneği bulunmasına rağmen, destansı şiiri zirveye taşımak, Nizâmî'ye nasip olmuştur.

Nizâmî, aşk ve kahramanlık hikâyelerinin her ikisinde de üstattır. Kelimelerin seçiminde, ele aldığı konuya uygun ibareleri bulmakta maharetini ortaya koyar, yeni mana ve mazmûnları ibda ve inşa etmede zevk-i selim sahibi olduğunu rahatlıkla gösterir. Tabîî olayların ayrıntı ve inceliklerini tasvir ederken en uygun teşbih ve istiareleri kullanır.

Şâir, manzumelerinin giriş bölümlerinde, güneşin doğuşu ve batışı, gecede gökyüzü ve yıldızlar, bahar ve yazın vasfı, kar ve yağmur yağması, av ve savaş sahnelerinin tasvirlerinde olduğu kadar; aşka tutulma, gönül verme, ayrılık acısı, kavuşma sevinci, aşkın maşukun ölümünde ağlayıp inlemesi, yeminler, şikâyetler vb. gibi derûnî haller ve ruhî etkileşimlerin tasvirlerinde de, son derece başarılı bir üslup ortaya koyar.

Şâirliği ve Şiir Anlayışı

Nizâmî, eserlerinin hemen tamamında, şâirliği ile övünür; ancak sonra pişmanlık duyarak, Allah'a tövbe eder ve haddini bildiğini itiraf eder. *Mahzenü'l-Esrâr'ında*, kendisinin «serseri sözler» söylemediğini, cevher satanların üstünde bir cevherci olduğunu, nüktelerini açıkladığında, sesini kıyamet sûru gibi çınlatabileceğim, sanatının cadıların sabrını tükettiğini, sihrinin melekleri aldatan bir büyü olduğunu, kullandığı sihr-i helâl sanatının, seher nimeti olup, Harut'un nüshasını bozduğunu; *Leylî u Mecnûn'unda*, dilinin kılıcının fesahatte İsâ mucizesi gibi ölüleri dirilttiğini, sözlerinin ateş gibi harareti olduğunu, şiirin suyunu, kendisinin ırmağından aldığını ve kendi zamanında hakiki şöhretini bulduğunu; *Dîvân'ında*, gazellerinin kulaklara bir erganun sesi gibi aksettiğini, ince nüktelerinin zevklere erguvan renkli şarap gibi tesir ettiğini; Hazret-i Muhammed,

nasil peygamberlerin sonu ve en büyüğü ise, kendisinin de şâirlerin sonu ve en büyüğü olduğunu, güzel ve fasih şiirlerinin Davud'un güzel sesle okuduğu Zebûr âyetleri gibi okunduğu zaman, Zerdüş'tün *Zend'ini* okuyan ateşperest rahiplerinin dillerinin kesileceğini, onların utanıp susacaklarını söyler. Ancak, kendisini bu kadar övmesine rağmen, söylediklerinden rücû eder ve «*Şairlik nedir ki, onunla övüneyim. O eski yalanlardan vücuda gelen bir şeydir.*» der. Kendisinin kimseye kötülük etmemesi, kimse hakkında su-i zan beslememesi ve kendisine güzel ahlak ihsan etmesi için Allah'a dua eder. Gönlünün de, dininin de kırılıp gittiğini, yalın ayak, başı kabak bir halde, yine de uçbeyliği sevdasında olduğunu itiraf eder ve kendisini mahir bir düzenbaza benzettir. Hatta daha da ileri giderek: «*Ben, pislüğünden ve iğrençliğinden dolayı çeke çeke cehennem çukuruna sürüklenen bir köpeğim.*» der.

Nizâmî'ye göre sözün ve şiirin, şuurlara, fikirlere, hislere tesiri çok büyüktür. Ona göre, sözün gördüğü işi, başka hiçbir vasıta göremez. Söz, ülkeler fetheder; acizliği, tembelliği ortadan kaldırır; zahmete ve harekete ruh verir. Güzel ahlâkî keyfiyetleri düzene sokar; insanı çirkin emellerinden uzaklaştırır.

Şâire göre, söz dizerek kafiye tartanlar, iki âlemin hazinesini sözle açarlar. Bu hazinenin anahtarı, söz erlerinin dilleri altındadır. Söz erleri arşın bülbülleridir. Söz erenleri sır perdesi ve Peygamberin ışığının gölgesidirler. Allah katının merkez noktasının önüne ve arkasına önce peygamberler, sonra da şâirler dizilmiştir. Peygamberler hakikatin özünü, şâirler de dış kabuğunu teşkil ederler.

Nizâmî, şâir olmak için gerekli yetkiyi elde etmedikçe şâirliğe yeltenmekten kaçınmanın; fikirlerden nasiplenebilmek için de sözü ihtiyatla seçip beğenmenin zaruri olduğunu ileri sürer.

Şâire göre, her ilmin dili, dili başka bir üsluba çevrildiğinde manaları başka bir elbise giyinir; şiir de yazıldığı dilden başka bir dile çevrildiğinde bütün güzelliğini ve hususiyetini kaybeder. Dolayısıyla şiir, bir dilden başka bir dile çevrilemez.

Tasavvuf Anlayışı

Nizâmî, uzlet ve inziva içinde yaşadığı için,

bazı kaynaklarda tasavvufî meslek ve meşrep sahibi olduğu zikredilir.

Memmed Cafer, Nizâmî'nin sûfizm ile olan münasebetini belirlemek için, şâirin yaşadığı tarihî devri, edebî muhiti, özellikle de *Hamse*'yi her yönüyle inceleyen meşhur Sovyet Şarkiyatçısı Berthels'in, şâirin sûfizme aşına olduğunu, fakat sûfi olmadığını, eserlerinde sûfi terminolojisini kullandığını, ancak onun kelime kadrosu içerisinde yer alan «esmâ», «lâhut», «zât», «sıfat» gibi tabirleri, sûfi terminolojisindeki tedailerıyla telakki etmemek gerektiğini, şâirin şeyhinin olmadığını, üstelik sûfileri şiddetle tenkit ettiğini, eserlerinde bir kelimeyle dahi sûfizmden ve tasavvuftan bahsetmediğini ileri sürdüğünü nakleder (Câfer, 1982: 116).

Kaynaklar, şâirin, şahlarla görüşmesinin çok sade olduğunu, görüştüğü devlet adamlarının kendisine hürmette kusur etmediklerini kaydederler. Bu durumun, şâirin mutasavvıf olduğunu göstermeye yetmediği aşikârdır. Yine bazı tezkirelerde yer alan şâirin Kızıl Arslan ile görüştüğüne dair menkıbenin de, onun mutasavvıf olduğunu göstermeye yetmeyeceğini bütün akl-ı selim kabul ve tasdik eder.

Tasavvufî kimliği belirgin olmamasına rağmen, bazı tezkirelerin kaydettiğine göre, Nizâmî, bütün zahirî ilimleri öğrenmiş, fakat hepsinden elini çekerek yüzünü Hakk'a çevirmiş bir kişidir.

Mahzenü'l-Esrâr mesnevisi hariç, diğer dört mesnevisinde ve *Dîvân'ında* tema olarak hemen hemen hep beşerî aşkı işleyen Nizâmî, *Dîvân'ında* yalnızca bir şiirinde zahitliğe karşı rintliği savunur. Ruhu hafiflerin meclisinde ağır ruhluluk etmemek gerektiğini, saki hareketlendiğinde bütün kadehleri içmenin elzem olduğunu öğütler, İnsanın ancak o zaman ayağını cehennem tepesine koyup, cennetin etrafına bir çizgi çekebileceğini, Onun has kullarından olunca feleğin çadırını alt-üst edebileceğini, Onun yolunu ayaksız yürüyüp, güzelliğini gözsüz göreceğini, ondan dilsiz bahsedeceğini, şarabını ağzısız içeceğini coşkulu bir üslûpla dile getirir.

Nizâmî'ye göre, ebedî olmayan bir aşk, gençlik şehvetinin bir oyuncağıdır. Aşk eksilmeyen ve ölüme kadar aynı şiddetle devam eden bir şeydir. Ancak ebediyette zeval bulan aşk, manasız bir hayâl değildir.

Polemikleri

Görüştüğü hükümdarların Nizâmî'ye olan izzet ve ikramları karşısında; Hâkimî-yi Hâkânî (ö. ?), Enverî (ö. 583/1187), Reşîdüddîn-i Vatvat (ö. 583/1187), Cemâlüddîn-i İsfahânî (ö. 588/1192) ve Zahîr-i Fâryâbî (ö. 598/1201) gibi şâirler kıskanç bir tavır takınarak şâiri tenkid ederler.

Nizâmî de, eserlerinde fırsat buldukça, bu kişilere cevap verir ve kendisini savunur. Her şöhet sahibini lekelemeye çalışanların bulunduğu; boynuna aydan gerdanlık takan Hz. Yusuf'un bile kardeşlerinin hasedinden kurtulamadığına (Nizâmî, 1370: 455) dikkat çeken şâir, kıymetini inkâr eden bedbahtların ellerindeki kılıçlarla üzerine saldırdıklarını, kendisine kılıç vurmalarına rağmen, aslında kendi hayatlarını mahvettiklerini; nice nice söz üstadlarını karşısında sükût etmeye mecbûr bıraktığını, onların dil uzatmayı bırakıp söylediği sözlere kulak kesildiğini, İsâ nefesliliği iddiasında buldukları halde, rakiplerinin kendi iktidarını gördükten sonra çamura batmış eşeğe döndüklerini; kendisinin derya gibi inci dökmüş bir adam olduğu için tariz taşlarından kurtulamadığını, ancak kendisine atılan taşların deryaya atılan kerpice dönüştüğünü, düşmanlarının, karşısında eriyip gittiklerini (Nizâmî, 1370:415) belirtir ve kendisini çekemiyenleri veled-i zina (Tarlan, 1944:10) olarak suçlar. Boğazına düşkün tatsız ve zevksiz şâirlerin, kendi sayesinde cihanı yuttuklarını; kendisini kıskananların, şiirindeki parlaklığı kabul etmeyip aleyhinde hezeyanlar savurmaktan çekinmediklerini, önünde gölge gibi hakir ve alçak oldukları halde, kendisine dil uzatmaya kalkıştuklarını (Bahtiyârî, 1344: 33) zikreden şâir, Peygamberin bile kıskançlar takımından kurtulamadığını belirtir ve münafıklara karşı hiddetinden beynine kan sıçramasına rağmen, yine de gülümsediğini; şiirini çalan kişileri gördükçe, kendisinin utanıp eridiğini (Nizâmî, 1370: 453454) ifade eder.

Tesirleri

Nizâmî, Enverî ve Hâkânî'den sonra, Selçuklular döneminin üçüncü büyük şâiridir. Firdevsî'den sonra mesnevi tarzında çok büyük yenilikler yapan ve ilk hamseyi kaleme alan şâir, İran'da olduğu gibi Türkiye'de de tanınan, sevilen

ve rekabet kabul etmeyen romantik bir edebî şahsiyettir..

Nizâmî, Şarkın bütün edip ve şâirlerinin üstadı olmuş, kendisini taklit eden şâirler tarafından her zaman hürmetle anılmıştır.

Nizâmî'nin İran ve Türk edebiyatlarındaki tesirleri büyüktür. Türk divân edebiyatının ikinci derecedeki şâirleri üzerindeki tesiri, İran edebiyatındaki gibi devamlıdır (LA., 1988: LX/326). Nizâmî'den sonra İrân, Hint ve Türk şâirlerinden bir çoğu, özellikle *Leylî u Mecnûn*'u taklit etmişlerdir. Onların en meşhurları, Emîr Hüsrev Dihlevî (ö. 725/1325), Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Alî Şîr Nevâî (ö. 907/1501), Mektebi-yi Şîrâzî (ö. 918/1512), Câmî'nin yeğeni Hâtîfî (ö. 927/1520) ve Fuzûlî-yi Bağdâdî (ö. 963/1556)'dir.

Nizâmî'nin manzumelerini taklit eden şâirler, onun üstünlüğünü itiraf eder ve arzularının, kesinlikle onun ayağına ulaşmak olduğunu söylerler. Bazı şâirler mahlaslarını bile ondan almayı büyük bir onur sayarlar. Nitekim Mevlânâ Hüseyinalî Herrâs bir gece rüyasında Nizâmî'yi görür ve ondan Ricâfî mahlâsını alır.

Nizâmî, kendisinden sonra gelen Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sâ'dî-yi Şîrâzî (ö. 691 veyâ 694/1291 veyâ 1294) ve Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 791/1388) gibi büyük şâirleri etkilemiştir. Nitekim bu üç büyük şâirin edisyon kritiği yapılmış divânlarının indeksleri gözden geçirildiğinde Nizâmî adına rastlamak mümkündür. Çünkü bu şâirler, bir çok gazellerinde, çeşitli vesilelerle Nizâmî'den ya direkt olarak iktibasta bulunmuşlar, ya onun bir beyit veya mısraına telmihte bulunmuşlar, ya da nazire yazmışlardır.

Nizâmî'yi başka şâirlerle karşılaştıran, etkilendiği ve etkilediği şâirlerle olan benzerlik ve ayrılıklarını gösteren bir çok araştırma yapılmıştır. A. N. Boldirev, 1938 yılında Moskova'da neşrettiği *Dva Shirkvanskikh poeta Nizami i Khakani* adlı kitabında Hâkânî ile Nizâmî arasında bir mukayese yapar. A. Agayev, 1941 yılında Baku'da yayımlanan *Literaturnii Azerbaidjan* adlı mecmuanın 1. sayısında yayınladığı "Nizami, Gete i Shiller" başlığını taşıyan makalesinde Nizâmî ile Alman şâirleri Goethe ve Schiller'in edebî şahsiyetleri arasında bir mukayese yapar. Evgenii Eduardoviç Berthels, 1940 yılında Baku'da neşrettiği iki ciltlik *Nizami i Firdousi* adlı kitabında Firdevsî ile Nizâmî'yi karşı karşıya getirir. Aynı yazar 1962

yılında Moskova'da neşrettiği *Isbrannie trudi Nizami i Fuzûlî* adlı kitabında da Nizâmî ile Fuzûlî'yi mukayese eder. Bu çalışmayı Hamid Araslı Türkçe'ye tercüme eder ve bazı ilavelerde bulunarak aynı yıl Moskova'da neşreder. A. Çaykin ise aşağı yukarı aynı tarihlerde Moskova'da neşrettiği *Nizâmî, Chagani, Rustaveli* adlı kitabında Nizâmî, Hâkânî ve Gürcü şâiri Şota Rustaveli'yi karşılaştırır ve aralarındaki tesir zincirinin ne ölçüde gerçekleştiğine dikkat çeker..

ESERLERİ

A. Hamse

Nizâmî'nin bir Dîvân'ı ve yaklaşık 35.000 beyitlik beş mesneviden oluşan *Hamse'si* vardır. *Peñç-Genc* diye bilinen *Hamse* içerisindeki eserler, yazılış sırasına göre, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Hüsrev u Şîrîn*, *Leylî u Mecnûn*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* (*Şerefînâme*+*İkbâlnâme*) adlarını taşırlar.

Nazmi-yi Tebrîzî, şâirin, *Peñç-Genc* denilen *Hamse'sini* 45 yıl zarfında söylediğini kaydeder (Tebrîzî, 1363: 437). Fakat bu süre, yanlış tayin edilmiş gözükmektedir. Çünkü, genellikle şâirin ilk mesnevisi olan *Mahzenü'l-Esrâr'ı* 572/1176 tarihinde, son mesnevisi *İkbâlnâme'yi* de, 607/1210 tarihinde yazdığı kabul edilegelmiştir. Buna göre şâir, söz konusu mesneviler topluluğunu 34/35 yıl zarfında yazmış olmalıdır.

Nizâmî'nin *Peñç-Genc* mecmûası, tamamen veya kısmen İran'da, Hindistan'da ve Avrupa'da defalarca basılır. *Hamse'den* bir çok seçmeler yapılır, manzûmelerden her birine ayrı ayrı şerhler yazılır. Nazmen ve nesren tercüme edilir. *Hamse*, Şarmoy isimli bir Fransız tarafından Fransızca'ya tercüme edilir ve 1845'de Petersburg'da neşredilir. Tahran'da 1276/1861'de, Tebriz'de 1904'de basılan eseri, 1921'de de M. Th. Houtsma Londra'da yayımlar. 1946 yılında Rusça'ya manzum olarak bir özeti çevrilir. 1952 yılında, Vahîd Destgirdî'nin neşrini esas alarak M. Derviş ve Emîr-i Kebîr Yayınevi iki baskısını daha gerçekleştirirler. 1981 yılında Azerî Türkçesine manzum bir özeti daha çevrilerek Bâkû'da yayımlanır. *Hamse'nin* Azerbaycan Türkçesine yapılan tercümelerini R. Âzâde *Bedî Tercümeler* olarak nitelendirir. 1991'de ise, üç araştırmacı tarafından hazırlanan bir Hamse antolojisi, Türkiye'de yayımlanır. *İnciler* başlığını taşıyan bu beyit antolojisinde, hamseden

seçilen darbül-mesele yakın bazı beyitlerin asıllarıyla birlikte Türkçe tercümelemleri, Arap, Lâtin ve Kiril alfabeleriyle verilir.

Muhammed Avfi, *Hamse*'yi kastederek, mecazî bir ifadeyle, Nizâmî'nin, faziletlerin ve parlaklıkların hazinesini dünyalılar arasında anlatım yoluyla dağıttığını ve onların başına parlaklıklar saçtığını belirtir. Abdünnebî, Nizâmî'nin *Peñç-Genc* kitabında dercettiği parlaklık ve inceliklerin hiç kimseye nasib olmadığını, bu eserin nev-i beşerin fevkinde olduğunu belirttikten sonra, o büyük din ve yakın erbabından sonra, onun istimdadı olmaksızın hamse söylemek isteyenlerin, bîedebâne olarak ortaya çıktığını ve arzularına ulaşamadığını, buna ömürlerinin de yetmediğini ileri sürerken; Emîn Ahmed Râzî de, eşi benzeri bulunmayan gönül çekici bir eser olarak nitelendirdiği *Hamse*'yi, Nizâmî'nin tac ü taht erbabının arzusu üzerine nazmettiğini, *Peñç-Genc*'in ay ve güneş ışığı gibi dünyayı ve dünyalıları aydınlattığını söyler. Molla Câmî ise, *Nefahâtü'l-Üns*'de, *Peñç-Genc*'deki mesnevilerin, efsane şeklinde olmalarına rağmen, hakikatların keşfini ve maarifi açıklamaya bir bahane olduklarını; *Bahâristân*'da da, Nizâmî'nin fazilet ve kemâlatını şerhe ihtiyaç olmadığını, *Peñç-Genc* isimli eserine kimseye nasip olmayan güzellik ve incelikler doldurduğunu, böyle bir eserin beşer kudretinin yetişemeyeceği bir harika olduğunu söyler. Lütfaî Bîg Âzer de, Nizâmî'nin şâirlik mertebesinin çok yüksek olduğunu, onun söz diyârının dört rûknünden biri olduğunu, şâirin mukaddes ruhunun hümâsı göğsünden pervaz ettikten sonra fazılların, ariflerin ve şâirlerin, onun hayâlatının ürünü olan beş kitabını toplayıp, «hamse» diye adlandırdıklarını ifade eder. Memmedaga Sultanov ise, Nizâmî'yi sanat semasına yükselten şeyin, onun *Hamse*'si olduğunu söylediğinden sonra, *Hamse*'yi bir hikmet hazinesi olarak telakki etmekte, bu eserin hem şâirin yaşadığı devirde, hem de sonraki asırlarda en meşhur klâsiklerin ilham kaynağı olduğunu, onun tesirinde yazılan hamselerden hiçbirinin Nizâmî'nin seviyesine yükselemediğini kaydeder. Hamse'ye İran edebiyatında nazire yazan şâirler arasında şu isimleri sayabiliriz: Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), Kâtibi-yi Nişâbüî (ö. 839/1436), Molla Câmî (ö. 898/1492), Hâtifi-yi İsfahânî (ö. 927/1520), Feyzi-yi Hindî (ö.

1004/1595)... Lütfaî Bîg Âzer, İtâbî adlı bir şâirin daha Nizâmî'nin hamsesine nazire yazdığını bildirir, fakat onun güzelliğine ulaşamadığını sözlerine ekler (Âzerbîgdilî, 1337: 19). Bunların dışında, Hâcûy-i Kirmânî'nin (ö. 753/1352) de hamsesinde Nizâmî'yi taklit ettiği görülür.

Hamse'nin elyazmaları, tarih boyu en kıymetli hediyeler gibi yüksek rütbeli şahıslara takdim edilmiş, zengin kitap hazinelerinin ziyneti olmuş, adına müzeler teşkil edilmiş, içinde bulunan mesnevilerden bazıları, sinema ve tiyatro eserlerine konu olmuştur.

1. Mahzenü'l-Esrâr

Nizâmî, ilk eseri olan *Mahzenü'l-Esrâr*'ı, Anadolu Selçuklularından Kılıç Arslan'a bağlı olan Mengücek sülalesinden Erzincan Hâkimi Fahrüddîn Behramşâh benî Davud (ö. 622/1225) adına, 570/1174 veya 572/1176 yılında yazar.

Behramşâh, adını ebedileştireceğini anladığı bu esere karşılık, Nizâmî'ye, o devirde başlı başına bir servet sayılabilecek yüklü bir caize verir: 1 cariyeye, 5000 altın, yükleri çeşitli eşyalardan oluşan bir sürü deve, beş baş ester, tam koşumlu 5 at ve kıymetli elbiseler.

Eserin yazılış tarihini, Muhammed Alî Terbiyet 559/1163 yılının 24 Rebiülevvel Perşembe günü olarak gösterirken; Edward Browne 561/1165-1166; Zebîhullah Safâ, Rızâzâde Şafak ve Abdülmuhammed Âyetî 570/1174; Şiblî Nu'mânî de 575/1179 olarak kabul ederler.

Mesnevi; Alî Ekber Dehüdâ, Zehrâ Hânlerî ve Zebîhullah Safâ'ya göre 2260; Nazmi-yi Tebrîzî ve Ahmed Ateş'e göre de 2400 beyitten ibarettir.

Eser, hikmet, vaaz, ahlakî öğüt ve aralarına serpiştirilmiş didaktik hikâyelerden oluşmuş yirmi makeden ibarettir.

Nizâmî, bu mesnevisini yazarken, kendisinin ve edebiyat tarihi araştırmacılarının belirttiğine göre, kendisinden önce aynı konu üzerinde mesnevi yazmış olan Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 545/1150) *Hadikatü'l Hakîka* adlı eserinden faydalanmıştır. Senâî, hikâyelerinde Nizâmî'den önce, zühd, öğüt, hikmet ve tasavvuf mazmûnlarını ön plana çıkarır. Nizâmî ise, manzûmesinde riyakâr vaizlerin öğütlerinin aksine acı, sert ve itib edici sözlere yer verir.

Bilindiği gibi Senâî, sanat hayatının ilk

devresini saray hizmetinde ve methiyecilikle geçirmiş; olgunluk devresine ulaştığında ise, kendisini sigaya çekerek şahların hizmetinden ve emirlerin methinden yüz çevirmiş, sonra da sūfiyane şiirleri, hikmet ve öğütleriyle şöhret bulmuştur. Oysa *Mahzenü'l-Esrâr*, Nizâmî'nin 40 yaşından önceki gençlik devrinin mahsûlüdür.

Nizâmî bu mesnevisini, tasavvufî ince *manalara* ve ahlakî öğütlere elverecek biçimde kaleme alır. Padişah ve emirlerin arzusunu göz önünde bulundurmaz.

Mahzenü'l-Esrâr'a, İran edebiyatında, Emîr Hüsrev Dihlevî (ö. 725/1324) *Matla'u'l-Envâr*, Hâcû-yi Kirmanî (ö. 753/1352) *Ravzatü'l-Envâr*, Kâtibi-yi Nişâbüri (ö. 838/1434) *Gülşen-i Ebrâr*, Molla Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) *Tuhfetü'l-Ahrâr*, Urî-yi Şîrâzî (ö. 999/1590) *Mecmâu'l-Ebkâr*, Feyzi-yi Hindî (ö. 1004/1595) *Merkez-i Edvâr*, Melik-i Kumî (ö. 1025/1616) *Membâu'l-Enhâr* adlı mesnevilerini nazire olarak kaleme alırlar.

Türk edebiyatında da; Alî Şîr Nevâî'nin (ö. 906/1500) *Hayretti 'l-Ebrâr'ı* ve Çağatay hükümdarı Hâce bin Abdülvahhab'ın (ö. 967/1559) *Maksadü'l-Etvâr'ı* Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr'ına* nazire olarak yazılan ilk mesnevilerdir.

Mahzenü'l-Esrâr'a İran ve Hind şâirlerinin bir çoğu nazireler yazdığı halde, hiçbiri böyle bir eser ortaya koyamamış, onun seviyesine ulaşamaz. Esere yazılan nazirelerin ekseriyetinin matla beyti «Bismillahirrahmanirrahim» ile başlar.

Eserin 1869 yılında Cawnpore'da bir taş baskısı gerçekleştirilir. 1313/1934 yılında Vahîd Destgirdî tarafından, 1344/1965 yılında da Hüseyin Pej mân Bahtiyârî tarafından tenkitli neşirleri hazırlanan *Mahzenü'l-Esrâr'ın* orijinal yazmalara dayanılarak yapılan ilk ilmî edisyon kritiği, Rus müsteşriki E. E. Bertels'in tashih ve gözden geçirmesiyle Abdülkerim Alî bin Alîzâde tarafından yapılır ve 1960 yılında Bâkû'da yayınlanır.

Mahzenü'l-Esrâr'ı, Türkçe'ye nazire, taklit ve tercüme yolu ile kazandıran ilk Türk şâiri, VIII/XIV. aşırda yaşamış ve «Türkî-Gûy» diye şöhret yapmış olan Haydar Harizmî'dir.

Kâtip Çelebî'nin naklettiğine göre *Mahzenü'l-Esrâr*, Üsküplü Şem'i tarafından Gazanfer Ağa nâmına Türkçe'ye tercüme ve şerh edilir, Bursalı Mehmed Tâhîr'in bildirdiğine göre de, Mevlânâ Celîlî tarafından nazma çekilir. *Mahzenü'l-Esrâr*, son olarak 1946 yılında, M. Nuri Gençosman

tarafından Türkçe'ye çevrilir ve Millî Eğitim Basımevi'nin Şark-İslâm Klâsikleri serisi içerisinde neşredilir. Eser, 1844 yılında N. Bland tarafından, 1945 yılında da Gulam Hüseyin Darab tarafından İngilizce'ye çevrilir, 1953 yılında ise Azerî Türkçesine *Sırlar Hazinesi* adı ile manzûm olarak kazandırılır.

Arûzun ser'î bahrinin müseddes matvi-i maktû (Müfteilün / Müfteilün / Fâilün) kalıbıyla yazılan ve klâsik İran edebiyatının en değerli ahlakî mesnevilerinden biri *sayılan Mahzenü'l-Esrâr*; sūfi-meşrep Nizâmî'nin derûnî âleminin tecrübelerini, tasavvufî görüş ve düşüncelerini, fikir çilesini en güzel şekilde açıklayan ve insanlığa mutlak aydınlığı işaret eden yol gösterici bir eserdir. Eser, çarpıcı imgeleme ve sihirli cümlelerle kaleme alınmış lirik üç parça münacaat, Hz. Peygamber'e dört parça naat ve şâirin memdûhu Behramşâh'ın övgüsüyle başlar. Kitâbın nazmedilmesi ve tertibi hakkındaki 40 beyitlik bir bölümden sonra asıl konu gelir. Birinci makale; sözün değeri, şâirlik mertebesi, ölçülü söz söyleme ve edebiyat yapmanın niteliği, gerçekleri dileyip anlamının ve kalbî yönelişin gerekliliği, kalbin terbiyesi gibi konulardan oluşur. İkinci makale; adalet, insafî olma ve Hakk'ı hoş tutmanın ölçülerinden bahseder. Üçüncü makale; dünyevî olayların karışıklığından dolayı manevî ilgilerin bozulmasını dile getirir. Dördüncü makale; hükümdarın reayasının hak ve hukuklarını gözetmesi hakkındadır. Beşinci makale; müşevveş durumlarda karşısında insanın güçsüzlüğü ve aczinden, altıncı makale; varlık âleminde cereyan eden olaylardan ibret almadan, yedinci makale; eşref-i mahlûkat olan insanın diğer bütün canlı yaratıklara üstünlüğünden, sekizinci makale; yaratılışı kavrayışı bakımından aklın işlevlerinden, dokuzuncu makale; insanın dünya gailelerinden nasıl kurtulabileceğinden, onuncu makale; ahir zamanın gelip çatması ve belirtilerinden, onbirinci makale; insanın dünyada karşılaştığı zorlukları nasıl yenebileceğinden, on iki ve on üçüncü makaleler; dünyanın insanı aldatmasına fırsat vermeden onu terk etmek gerektiğinden ve onun vefasızlığından, on dördüncü makale; gafletten uyanmanın şartlarından, on beşinci makale; insanın yaratılışı ve bir sınıfın ötekine üstünlüğünden, on altıncı makale; insanın mesleğinde hızla ilerlemesi ve *dileklerinin* nasıl

kabul edilebileceğinden, on yedinci makale; kulluğun gerekleri, tecrit ve halvete çekilmenin faziletlerinden, on sekizinci makale; ahireti karşılama konusunda insanların gidişatından, on dokuz ve yirminci makaleler; zamane insafsızlarının tenkidi ve zamane çocuklarının vefa ve himmetinden bahseder. Şâir aynı zamanda 40 yıllık ömrünü de bu eserinde tenkit eder.

Nizâmî, *Mahzenü'l-Esrâr*'dan sonra mesnevi yazmayı, aşk ve kahramanlık konularına yönelerek devam ettirir. Bu bakımdan diğer mesnevilerinde *Mahzenü 'l-Esrâr*'ın mazmûnlarına muhalif tarzda birçok mazmûn ve muhtevaya yer vermek zorunda kalır.

Mahzenü'l-Esrâr'ın, Mevlânâ Celâlüddîn, Feridüddîn-i Attar, Fahrüddîn-i Irâkî, Sa'dî-yi Şîrâzî, Hârizî-î Şîrâzî, Hâkânî-yî Şîrvânî, Cemâlüddîn Isfahânî ve Kemâlüddîn-i Isfahânî gibi şâirlerin mesnevilerinin arasında seçkin bir yeri vardır.

2. Hüsrev u Şîrîn

Ahmed Ateş, Nizâmî'nin ikinci mesnevisi olan *Hüsrev u Şîrîn*'in çeşitli nüshaları birbirinden farklı olduğu için, yazılış tarihi ve kime ithaf edildiğinin kesin bir şekilde tespit edilemediğini; ancak eski nüshalara bakılacak olursa, Sultan Tuğrul bin Arslan'a (573-590/1177-1194) ithaf edildiğini belirtir (İA, 1988: IX/322). Abdünnebi ile Edward Browne da, şâirin bu mesnevisini Atabek İldeniz'in ikinci oğlu olan Muhammed ve Kızıl Arslan'a ve yine İran Selçuklularının son hükümdarı Tuğrul bin Arslan'a takdim ettiğini söylerler. Şâir de, mesnevisinin başında Tuğrul bin Arslan'ı över, ancak Atabek Şemsüddîn Ebû Câfer Mehmed İbn-i İldeniz ve Muzafferüddin Kızıl Arslan hakkında da birer methiye söyler. Şiblî Nu'mânî de, Nizâmî'nin bu mesnevisini yazmaya başladığı zaman, daha kitabın başında iken sesinin her tarafa yayıldığını, bu haberi alan Tuğrul bin Arslan'ın, hatıra kalması için o kitabı kendi adına nazmetmesini istediğini kaydeder (Nu'mânî, 1335:1/229).

Şiblî Nu'mânî, mesnevi tamamlandığı zaman, Atabek Muhammed bin İldeniz'in vefat ettiğini ve kardeşi Kızıl Arslan'ın onun yerine tahta oturduğunu; Kızıl Arslan'ın, Nizâmî'nin saraya çağırılması için emirler verdiğini; şâirin gelişini haber alınca da, onun zahitliğine ve manevi

kişiliğine hürmeten, hazır olan eğlence sergilerini kaldırıp, şarkı ve çalgı seslerini iptal ettiğini, kendisinin de bizzat yerinden kalkıp saygı merasimini ifa ederek ona layık olan yeri gösterdiğini, beraber sohbet ettikten sonra, Nizâmî'nin sultan için yazmış olduğu kasideyi bir «Râvî»nin ayağa kalkarak okuduğunu, kasideden sonra *Hüsrev u Şîrîn*'in okunmaya başlandığını, sultânın, elini şâirin omuzuna koyarak tam bir şevkle dinlediğini ve arada bir ona «aferin» dediğini, sonunda da; «Siz bana yepyeni bir hayat bağışladınız ve ismimi ebedî kıldınız, şimdi size borçluyum!» diyerek, kendisine Hamduniyân kasabasını ödül olarak verdiğini nakleder (Nu'mânî, 1335:1/230 vd). Aynı hadîseyi, *Hüsrev u Şîrîn*'in sonunda, şâirin kendisi daha detaylı olarak anlatır.

Eserin tamamlanış tarihi konusunda kaynaklarda ihtilaf vardır. Edward Browne eserin yazılış tarihi olarak 571/1175-1176 yılını gösterirken; Muhammed Alî Terbiyet, 576/1180'de Şemsüddîn Muhammed Cihan Pehlivân adına nazmedildiğini söyler. Eserin tenkitli bir neşrini hazırlayan Abdülmuhammed Ayetî ise, şâirin bu mesnevisini 580-581/1184-1185 yılında yazmaya başladığını, Atabek Kızıl Arslan'ın ölüm yılı olan 587/1191 yılına kadar da tasarrufta bulunduğunu belirtir.

Rieu katalogunda kayıtlı bir *Hüsrev u Şîrîn* nüshasının 567 varağını kaynak gösteren ve eserin bazı nüshalarında tamamlanma tarihi olarak 576/1180-1181 yılını veren bir beyit görüldüğünü söyleyen Ahmed Ateş, esere 576/1180-1181 yılında başlanıldığı ve 587/1191'de tamamlandığı veya mukaddimelere ilaveler ile, değişik zamanlarda, çeşitli hükümdarlara ithaf edildiğinin kabul edilebileceğini ileri sürer (İA, 1988: DC/322 vd).

Eser, Ateş'e göre 5700, Ayetî'ye göre 6500, Tebrîzî'ye göre de 7700 beyittir.

Nizâmî'nin bu ikinci mesnevisi, konu itibariyle, Firdevsî'nin Şehname'de ayrıntıya girmeden işlediği, 33. Sâsânî hükümdarı Hüsrev-i Pervîz'in (saltanatı: 590-628), Ermeni prensesi Şîrîn'le olan aşk hikâyesini anlatır. Kaynağını bu yaşanmış tarihî olaydan alan hikâye, Nizâmî'nin kalemiyle edebî bir nitelik kazanır, Fars dilinin en lirik şaheserlerinden biri liyakatini elde eder.

Muhammed Alî Terbiyet, Arif-i Erdebilî'nin, bu hikâyeyi daha önce değişik bir şekilde rivayet

ettiğini bildirir (Terbiyet, 1314: 382). Ancak Farsça'da bu hikâyenin en usta nazımı Nizâmî'dir. Sonra gelenlerin hepsi birer Nizâmî taklitçisidir.

Nizâmî'nin *Mahzenî'l-Esrâr*'dan sonra kaleme aldığı bu mesnevisi, bir Ermeni kızının İran'ın genç ve çapkın şahıyla olan aşkını anlatır. Eserde açıkça sevişme, eğlence, oyun, şarap, saz, şarkılarla dolu heyecân verici sahneler oldukça fazladır.

Nizâmî'den sonra yazılan bütün *Hüsrev u Şîrîn* mesnevileri aruzun aynı kalıbı ile ve 6500 beyit halinde kaleme alınır ve şâirin bu eseri, Şark edebiyatlarında bir geleneğin öncüsü olur. Nizâmî'den sonra yüzlerce İran ve Hind şâiri, bu hikâyeyi nazmederlerse de, hiçbirisi, selâsette, belagatta, akıcılıkta ve tatlılıkta Nizâmî'nin nazmına ulaşamaz.

İran edebiyatında Nizâmî'nin bu eserine nazire yazan şâirler arasında; Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1324), Asafî (ö. 920/1514), Hâce Şihâbüddîn (ö. 922/1516), Hâtifi-yi İsfâhânî (ö. 938/1531), Ahî (ö. 947/1540), Kâsımî (ö. 979/1571), Mevlâna Vahşî el-Yezdî (ö. 992/1584), Urfî-yi Şîrâzî (ö. 999/1590), Kevserî (ö. 1015/1606), Şapûr (ö. 1020/1611), Asâf Hân (ö. 1021/1612), Şerîf Kâşî (ö. 1026/1617), Maşrîkî (ö. 1050/1640), Hindû (ö. 1055/1645), İbrâhîm Ethem (ö. 1061/1650), Nâmî (ö. 1204/1790), Şihâb-ı Turşîzî (ö. 1215/1800)'yi sayabiliriz. Bunların yanı sıra hikâyeyi; Arifî (IX/XIV. yy) *Ferhâdnâme*, Vahşî-yi Bafkî (ö. 991/1583) *Ferhâd u Şîrîn*, Bezmî de (XI/XVII. yy) *Şîrîn u Ferhâd* adlarıyla işlerler.

Hüsrev u Şîrîn hikâyesini Türk edebiyatında Nizâmî'ye nazire olarak yazan ilk şâir, Kıpçak şâiri Kutb'dur (VIII/XIV. yy.). Daha sonra Fahrî (ö. ?) ve Şeyhî (ö. 1431?) tarafından tercüme-taklit yolu ile nazireler kaleme alınır. Şeyhî'den sonra *Hüsrev u Şîrîn* hikâyesini edebiyatımızda işleyen diğer şâirler şunlardır: IX/XV. yy. da Ahmed Rıdvân, X/XVI. yy. da Muîdî ve Hayatî, XI/XVII. yy. da Hamîdzâde Celîlî (ö. 977/1569) ve İmâmzâde Ahmed (ö. 977/1569), Hâlîfe (ö. 980/1572), Mahvî (ö. 988/1580), XII/XVIII. yy. da Fasîh" Ahmed Dede (ö. 1111/1699), XIII/XIX. yy. da Salîm, XIV/M. XX. yy. da Âzerî şâiri Mustafa Ağa Nâsır... Hikâyeyi ayrıca, Alî Şîr Nevâî, Yavuz Sultan Selim'in kardeşi Şehzâde Korkud (Harîmî) (ö. 918/1512), Ârif Çelebî (XI/XVI. yy) ve Nâkâm (ö. 1324/1906) gibi şâirler de *Ferhâd u Şîrîn* başlığı altında işlerler.

Hüsrev u Şîrîn'in taş basmaları, 1249/1883'de Bombay'da, 1288/1871'de Lahor ve Lucknow'da, 1881'de Cawnpore'da yapılır. Eserin ilmî neşirleri ise, 1317/1938 yılında Vahîd Destgirdî tarafından, 1960 yılında L. A. Hetakurov tarafından, 1343/1964 yılında Hüseyin Pejmân Bahtiyârî tarafından, 1353/1974 yılında da Abdülmuhammed Ayetî tarafından gerçekleştirilir. 1957 yılında, Astalin Âbâd isimli bir müellif tarafından Tacikistan'da da seçilmiş bir metni neşredilir.

Hüsrev u Şîrîn, 1935'de Rusça'ya, 1947 yılında da Azerbaycan Türkçesine manzum olarak çevrilir. 1981 ve 1982 yıllarında da eserin filoloji ve bedîî tercümeleri Bâkû'da yayınlanır.

Nizâmî'nin bu ölümsüz eseri, Sabri Sevsevil tarafından 1943 yılında dilimize çevrilir ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın Şark-İslâm Klâsikleri serisi içerisinde yayınlanır. Bir yıl sonra da Ali Nihad Tarlan tarafından ayrı bir tercümesi, İstanbul'da neşredilir.

Eser, aruzun bahr-i hezec müseddes-i maksûr ve mahzûf (Mefâîlün / Mefâîlün / Feûlün) kalıbıyla kaleme alınmıştır.

3. Leylî u Mecnûn

Nizâmî, üçüncü mesnevisi olan *Leylî u Mecnûn'u*, Hâkânî-yi Şîrvânî'nin memdûhu olan Şîrvânşâh Ebu'l Muzaffer Celâlüddeve Ahsitan bin Minûcihrî (556-566/1160-1170) adına nazmeder. Şâir, bir gün yeni bir mesnevi yazmayı düşünürken, Şîrvânşâh'ın, kendisinden Leylâ ile Mecnûn hikâyesini nazmetmesini isteyen mektubunu alır, o zaman yaşının ilerlemiş olmasından ve zayıflığından dolayı, bunu kabul etmek istemez, ancak oğlunun ısrarları üzerine, bu mesneviyi yazmaya başlar (İA, 1988: IX/323).

Nizâmî, şahın emri ve oğlunun teşvikiyle bu dert kıssasını kaleme almaya niyet edince, *Kitâbü'l-Egânî'yi* okur, Arap kaynaklarındaki söylentileri toplar, Kays ile Leylâ'nın ağzından söylenen şiirleri gözden geçirir, gerekli gördüğü motifleri de ekleyerek eserinin planını hazırlar (Levend, 1959: 370).

Dört ay içerisinde yazılan mesnevinin tamamlanış tarihini, şâir bizzat belirtmesine rağmen, kaynaklar değişik şekillerde kaydederler. Muhammed Alî Terbiyet, Şiblî Nu'mânî, Zebîhullah Safâ, Rızâzâde Şafak, Edward Browne

ve Ahmed Ateş, ittifakla şâirin zikrettiği 584/1188 tarihini gösterirken; Zehrâ Hânlerî 585/1189 ve Alî Ekber Dehhüdâ da 588/1192 tarihini kabul ederler. Eserin beyit sayısı, kaynaklarda değişik şekillerde gösterilir. Beyit sayısını 4000 olarak kabul eden müellifler, sonraki beyitlerin başkaları tarafından ilhâk edildiğini öne sürerken, şâirin

*În çâr hezâr beyit ekser
Şod gofte be çâr mâh kemter*

(Bu eser dört bin kûsûr beyittir. Dört aydan daha az bir zamanda söylendi.) beytine atıfta bulunarak iddialarını desteklemeye çalışmışlardır. Beyit sayısını, Berât Zencânî 4583, Abdülmuhammed Âyetî ile Ali Nihad Tarlan 4700, Nazmi-yi Tebrîzî ise 5100 olarak gösterirler. Eserin tenkitli bir metnini tertip eden Hüseyin Pejman Bahtiyârî, mesnevinin aslının 4000 beyit olduğunu ve Nizâmî'nin hikâyesinde bulunmayan *Zeyd ile Zeyneb* hikâyesi ile Selâm-ı Bağdâdî'nin Mecnûn'u görmeye geldiğini anlatan 723 beyitlik bölümlerin başka şâirler tarafından ilhâk edildiğini belirtir (Bahtiyârî, 1347: 6). Agâh Sırrı Levend'e göre de, eserin sonlarına görülen *Zeyd*, eser için gerekli bir kişi olmasına rağmen, *Zeyd ile Zeyneb* hikâyesi, başka bir şâir tarafından eklenmiş bir parçadır (Levend, 1959: 32). Adı geçen bu mülhâk bölüm muteber *Leylî u Mecnûn* nüshalarına alınmamıştır. Alınmış olan ilmî nüshalarda da, başka şâirler tarafından ilhâk edildiği kaydı konulmuştur. Nitekim Hüseyin Pejman Bahtiyârî'nin edisyon kritiğinde bu metin, kitabın en sonuna eklenmiş ve başına da bir mukaddime konulmuştur. Mukaddimedeki bu hikâyeyi, Nizâmî'nin mesnevisine ekleyen şâirin kim olduğunun bilinmediği ve sanat değerinin de Nizâmî'nin çok gerisinde kaldığı belirtilir. Ancak eseri inceleme konusu yapan Mehmed Emîn Resûlzâde ile Ömer Okumuş bu mülhâk bölümleri, farkında olmaksızın veya belirtmeksizin; Agâh Sırrı Levend ise, farkında olarak ve belirterek, hikâyenin genel mahiyeti içerisinde değerlendirirler.

Nizâmî kendisinden önceki anonim malzemeleri göz önünde bulundurarak, kendine göre bir takım tasarruflarda bulunur ve hikâyeye yeni boyutlar kazandırır.

Şâir bu mesnevisini, devrinin edebî zevk ve anlayışlarını göz önünde bulundurarak kaleme almış, tahkiyeye dayalı eserlerde görülen anlatım

tekniklerini rahatça kullanabilmiştir. Bunun için olsa gerek, yazıldığı devirde büyük kitleler tarafından beğenilip takdir edilen, asırlar boyu kendisine nazireler yazıldığı halde aşlamamış bir şaheser olan mesnevi, yazıldığı kültür dairesine giren toplulukların duygularını, düşüncelerini, hayallerini, heyecanlarını estetik bir yapı içerisinde başarı ile harekete geçirebilmiştir.

Eser, konusu bakımından Arap kaynaklarından beslendiği halde, vak'anın tertibi ve işleniş şâir tarafından farklılaştırılmış, tasavvufî niteliği olmayan platonik nitelikli beşerî bir aşk problematiği etrafında derin yapısına kavuşturulmuştur. Ancak şâir, ifade etmek istediği mistik nitelikli fikirlerini, sözünü emanet ettiği yazar-anlatıcının bakış açılarını kullanarak veya bizzat araya girerek ustalıkla nakleder. Bunun için eser, çağdaş roman sanatı ve unsurları bakımından tahlil edilebilir bir özelliğe sahiptir.

Vak'ayı ustalıkla hareket ettiren; metin halkalarını kronolojik sıraya riayet göstererek birbirine bağlayan ve olay örgüsünü uzun soluklu bir çerçeveye oturtan şâir, şahıs kadrosunu, fertlerin hikâyede yüklendikleri rollere göre oluşturur; tip ve karakter bakımından Leylâ ve Mecnûn dışında, -çünkü onlar yuvarlak tiptir- düz (yalınkat) tiplere oldukça geniş bir manevra alanı sağlar. Şâirin, Leylâ ve Mecnûn tipleriyle, dış davranışlarından çok iç yaşantılarıyla öne çıkan karakterlere ehemmiyet verdiği ve sathilikten uzak, derin kişiliklere itibar ettiği, anlaşılması ve kavranması zor, ayrıntılı insan portreleri çizmek istediği, bunu da çok karmaşık bir sentezleme metodu ile gerçekleştirdiği; oldukça durağan bir seyir izleyen zamanı ise başarı ile kullanamadığı; ancak mekân unsurunu, hikâyenin şahıs kadrosunu oluşturan fertlerin içinde buldukları ruhî durumlara göre şekillendirdiği ve başarı ile işlediği müşahede edilir. Eserde, hikâyenin olay örgüsünü estetik açıdan sekteye uğratan en önemli faktör, fikir unsurudur. Şâir hikâyede uygun bir vesile bulur bulmaz hemen tefekkürü önplana çıkarır ve vak'anın seyir çizgisini kesintiye uğratar.

Anlatım teknikleri bakımından da, eser iyi bir donanıma sahiptir. Anlatma ve gösterme teknikleri başarı ile kullanılmış, tasvirler yerli yerinde yapılmıştır. Yapılan her tasvirde, hikâye kahramanlarının ruhî durumları göz önünde bulundurulmuştur. Eserde geriye dönüş, özetleme

ve leitmotiv teknikleri, olağan şekillerde kullanılmış; montaj tekniği ise çok başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Psikolojik tahlillerde, şâir büyük ölçüde hikâyenin arasına girmiş ve devrinin edebî geleneğine uygun, ancak bugün rahatlıkla yadırganabilecek bir anlatım tekniği ortaya koymuştur (Akalin, 1994: 222-223).

Abdülmuhammed Âyeti, Nizâmî'nin ortaya koyduğu hikâyenin Arap âleminde yaygın olan destandan büyük ayrılıklar gösterdiğini söylerken (Âyetî, 1353: 16); Ahmed Ateş de, Nizâmî'nin istemeyerek başladığı bu eserin, onun en başarılı mesnevisi olduğunu, büyük rağbet gördüğünü ve pek çok şâir tarafından da taklit edildiğini belirtir (İA, 1988: K/323).

İran edebiyatında Nizâmî'nin bu mesnevisine nazire yazdığı halde, onun yakaladığı şöhrete ulaşamayan şâirler arasında şu isimleri sayabiliriz: Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325), Kâtîbî-yi Nişâbü'rî (ö. 839/1436), Merâğî-yi Tebrîzî (ö. ?), Mollâ Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Nizâmüddîn Ahmed Süheylî (ö. 908/1502), Mektebi-yi Şîrâzî (ö. 918/1512), Kutbüddîn Emîr Hâc (ö. 923/1517), Hâtîfî-yi İsfâhânî (ö. 927/1520), Âhî-yi Meşhedî (ö. 927/1520), Hilâlî-yi Esterâbâdî (ö. 940/1533), Kemâlüddîn-i Zamîrî (ö. 973/1565), Mîrzâ Muhammed Kâsımî (ö. 979/1571), Nüvîdî-yi Şîrâzî (ö. 998/1590), Sarfî-yi Keşmîrî (ö. 1003/1594), Feyzi-yi Hindî (ö. 1004/1595), Rûhu'l-Emîn-i İsfâhânî (ö. 1047/1637), Münîr-i Lahorî (ö. 1054/1644), Kâşif-i Şîrâzî (ö. 1060/1650), Alî Rızâ Tecellî (ö. 1088/1676), Muhammed Nâmî (ö. 1204/1789), Mehdî Bîg (ö. 1214/1799), Sabâ-yi Kâşânî (ö. 1238/1822)... Feyzi-yi Hindî dışında, Nizâmî'ye nazire yazan şâirlerin hemen hepsi, eserlerini onun tercih ettiği vezinle kaleme almışlardır.

Aynı konuyu Türk edebiyatında ilk defa işleyen şâir X/XV. asırda yaşamış olan Edirneli Şâhidî'dir. Daha sonra sırasıyla; Alî Şîr Nevâî (ö. 907/1501), Ahmed Sinân Behişî (ö. ?), Hamdullah Hamdî (ö. 909/1503), Ahmed Rıdvân (ö. ?), Kadîmî (ö. ?), Hamîdîzâde Celîlî (ö. 977/1569), Ahmed Sevdâî (ö. 999/1590), Hakîrî-yi Tebrîzî (ö. ?), Fuzûlî-yi Bağdâdî (ö. 963/1556), Lârendeli Hamdî (ö. ?), Celâlîzâde Sâlih (ö. 973/1565), Hâlife (ö. 986/1572), Atâyî (ö. ?), Kafzâde Faizî (ö. 1031/1621), Örfî Mahmûd Ağa (ö. 1186/1772)... Bunlardan başka, Kul Ata Azerî,

Türkmen şâiri Andelîb, Azerî şâiri Nâkâm da *Leylî u Mecnûn* mesnevilerini hep Nizâmî'den etkilenecek yazarlar, onunla boy ölçüşmeye kalkışılar, ama Fuzûlî-yi Bağdâdî dışında bunlardan hiçbiri, onun edebî ve bedîî seviyesine yükselecek derecede eser ortaya koyamaz (Nizâmî ile Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevileri arasında yapılan mukayeselerin tartışmalı değerlendirilmesi için bkz. Akalin, 1987^a: 201-217).

Eser 1870 yılında Lucknow'da müstakil olarak, 1881'de Tahran'da *Hamse'nin* içinde resimli ve taş baskısı olarak, 1886'da Bombay'da, 1890'da da Lahor'da *Hamse'nin* içinde basılır. Eserin İstanbul kütüphanelerinde 100'e yakın yazma nüshası bulunmaktadır.

Leylî u Mecnûn'un tenkitli neşrini, Vahîd Destgirdî 1317/1938 tarihinde Tahran'da, - 1940'da . Evgenii Eduardoviç Berthels Taşkent'te; 1965 yılında Ejder Alioğlu, Ali Asgarzâde ve F. Baybayof Moskova'da; yine 1965 yılında E. Eleskerzâde ve S. Babayev Moskova'da; Hüseyin Pejmân Bahtiyârî 1347/1968'de Tahran'da gerçekleştirir.

Eserin en son tenkidli ilmî neşri ise, Berât Zencânî tarafından 1374/1995 yılında yapılır. Tahran Üniversitesi yayınları arasında yayımlanan bu neşirde, araştırmacı hicrî VIII. asırda istinsah edilmiş olan yazmalar üzerinde çalışmış ve gerçekten kıymetli bir çalışma ortaya koymuştur.

1826 yılında James Atkinson tarafından İngilizce'ye manzum olarak, 1938 yılında P. Antokolsky tarafından Rusça'ya mensur olarak tercüme edilen eser, 1905 yılında Fransızca'ya da çevrilir. 1947 yılında Samed Vurgun'un manzûm olarak Azerbaycan Türkçesine kazandırdığı eseri, Ali Nihad Tarlan, 1943 yılında; M. Faruk Gürtunca da 1966 yılında mensur olarak Türkçe'ye çevirir ve İstanbul'da neşrederler. Eser, bahr-i hafif müseddes-i ahreb maksûr ve mahzûf (Mef'ûlü / Mefâilün / Feülün) vezniyle nazmedilmiştir.

4. Heft Peyker

Heft Gunbed veya *Behrâmnâme* adlarıyla da tanınan bu eser, Nizâmî'nin dördüncü mesnevisidir. Hemen hemen bütün kaynaklarda şâirin dördüncü eseri olarak gösterilen bu mesneviyi, Edward Browne, beşinci ve son mesnevi olarak gösterir (Browne, 1956: II/400).

Tezkire-i Meyhane'deki bir kayda göre, Atabek Kızıl Arslan adına nazmedilmiştir (Abdünnabi, 1340: 13). Muhammed Alî Terbiyet ve Ahmed Ateş'e göre, 593/1196 yılında Selçuklu hükümdarı Melikşâh'ın kölesi Aksungur'un neslinden Meraga Hakimi Alaüddin Kerb Arslan adına telif edilmiştir. Edward Browne'a göre de, Nusretüddîn Ebû Bekr Bîşkin'e takdim edilmiştir. Alaüddin Tökiş'e ithaf edildiğine dair iddialar, doğru bulunmamıştır (İA, 1988: IX/323).

Mesnevi, Yavuz Akpınar ve Ahmed Ateş'e göre 594/1196-1197 yılının Ramazan'ının 14. günü, Edward Browne'a göre de 595/1198-1199 yılında tamamlanmıştır. Beyit sayısı, hemen hemen bütün kaynaklarda 5600 civarında gösterilir.

Konusunu, 420-438 yılları arasında İran'ı yönetmiş olan Sâsânî hükümdarı V. Behrâm'ın (=Behrâm-ı Gür, saltanat süresi 63 yıl), anonimleşmiş halk hikâyelerinden alan eser, şâirin derin hayal gücünün emsalsiz ürünlerinden biri sayılır.

Nizâmî bu mesnevisinde ilkin Behrâm'ın çocukluk ve gençlik yıllarını, babası Yazdigird'in zâlimliğini ve kendisini Yemen meliki Nu'mân'ın yanına göndermesini, Nu'mân'ın Behrâm'la olan dostluğunu ve ona Havernak sarâyını yaptırmasını anlatır, daha sonra yedi iklim prenseslerinin, sahip oldukları yıldızların rengine uygun olarak içinde yedi kümbet bulunan bir saray yaptırarak onlarla evlenmesini, onlardan her gece bir hikâye dinlerken vezirinin bu durumdan istifade ederek halkı ezdiğini duyarak onu idam ettirmesini, ülkenin ıslahı için nasıl çalıştığını ve av serüvenlerini hikâyeleştirir.

Şâir bu eserinde, Behrâm'a prenseslerin dilinden öyle orijinal hikâyeler anlattırır ki, okurken estetik bir yaşantıya kapılmamak imkânsızdır.

Heft Peyker'e İran edebiyatında; Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) *Heşt Behişt*, Hâtifi-yi İsfahânî (ö. 927/1520) *Heft Mânzâr*, Feyzî-yi Hindî (ö. 1004/595) de *Heft Kişver* adlı mesnevileriyle nazîre yazarlar.

Heft Peyker'e Türk edebiyatında da ilk defâ Çağatay şâiri Alî Şîr Nevâî (ö. 907/1501) *Seb'a-i Seyyar* adındaki mesnevisini nazire olarak yazar. Daha sonra Nevîzâde Atâî (ö. 1635) *Heft Hân*, Alî (ö. ?) de *Heft Meclîs* isimli eserleriyle bu nazire geleneğini sürdürürler.

1873 yılında Lucknow'da taş baskısı yapılan *Heft Peyker'in* ilk tenkitli neşrini 1934 yılında H. Ritter ve J. Rypka birlikte yaparlar. Ardından 1317/1938 yılında Vahîd Destgirdî, 1941 yılında Berthels'in mukaddimesiyle S. Eyvanof, I. Avratovski ve P. Lavnik 1344/1965 yılında Hüseyin Pemân Bahtiyârî üç neşrini daha gerçekleştirirler. 1338/1959 yılında da Muhammed Muîn tarafından bir şerhi yapılır ve Tahran'da yayınlanılır.

Heft Peyker'i Türkçe'ye ilk defa manzûm olarak tercüme eden şâir, X/XV. asırda yaşamış olan Aşkî'dir. Daha sonra yine aynı yy.da yaşamış Ulvî adındaki bir şâir de eseri tercüme ederek ikinci defa dilimize kazandırır. Eser, C. E. Wilson tarafından 1924 yılında İngilizce'ye, 1941 yılında M. Arif ve Muhammed Rahim tarafından ayrı ayrı iki defa Azerî Türkçesine, 1959 yılında R. Ayvanof tarafından Rusça'ya çevrilir, 1983 yılında da Azerî Türkçesiyle gerçekleştirilen filoloji ve bedîf tercümelere Bâkû'de yayınlanır.

Heft Peyker'in Türkiye Türkçesinde yayınlanmış bir tercümesi yoktur. Ancak 1991 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 'yüksek lisans' tezi olarak Mesut Yıldız tarafından bir tercümesi yapılır.

Eser, arûzun bahr-i hafif müseddes-i maksûr ve mahzûf (Fâilâtün / Mefâilün / Fâilân veya Fa'lün) kalıbıyla kaleme alınmıştır.

5. İskendernâme

Nizâmî'nin son ve meşhur eserlerinden biri olan *İskendernâme*; *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* başlıklı iki bölümden oluşan büyük bir mesnevidir.

Eseri, Edward Browne, şâirin dördüncü eseri olarak gösterir (Browne, 1956: 400). Muhammed Alî Terbiyet'e göre, eserin bütünü, Herâtüddîn Ebubekir bin Cihan Pehlivân adına nazmedilmiştir. Eserin her iki kısmının ise, ayrı ayrı olarak kime ithaf edildiği konusunda farklı rivayet ve iddialar vardır.

Şerefnâme bölümü bir iddiaya göre, Azerbaycan Atabeyi Nusretüddîn Ebû Bekir bin Muhammed (ö. 607/1210), başka bir iddiaya göre de, İlk Musul Atabegî İzzüddîn Ebû'l-Feth Mes'ûd (ö. 615/1218) adına; *İkbâlnâme* bölümü de yine bir rivayete göre, Musul hâkimi Melik İzzüddîn Ebû'l-Feth Mes'ud adına; bir rivayete göre de Nusretüddîn Ebû Bekir

Bîşkîn adına yazılmıştır.

İskendernâme, bugün biri *Şerefnâme*, diğeri *İkbâlnâme* olmak üzere, iki ayrı eser halinde tasnif edilmiş bulunmaktadır. *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme'nin* iki ayrı bölüm halinde yazılıp, iki ayrı memdüha ithaf edilmesi ve Nizâmî'nin ikisini de müstakil eserlermiş gibi isimlendirmiş olması; araştırmacıları, mesnevinin tek bir eser olmadığı sonucuna sevkettiği de, işlenen konunun aynı ve birbirini tamamlar oluşu, eser üzerindeki şekil spekülasyonunu ortadan kaldırmıştır. Muhammed Alî Terbiyet'e göre eserin bütünü 592/1195 yılında tamamlanmıştır. Edward Browne'a göre ise eserin tamamlanma tarihi 587/1191'dir. Abdülhamîd Âyetî ve Ahmed Ateş, eserin birinci kısmı olan *Şerefnâme'nin* yazılış tarihinin, bazı yeni nüshalarda görülen fakat eski nüshalarda bulunmayan bir kayda göre, 597/1200-1201 olduğunu söylerler. *İkbâlnâme* bölümü ise, Ayetî'ye göre 603/1206 tarihinde tamamlanmıştır. Tamamı 10800 beyit olan eserin *Şerefnâme* bölümü, kaynakların çoğunda genellikle 7100, *İkbâlnâme* bölümü de, yine aynı şekilde, ittifakla 3700 beyit olarak gösterilir. Birinci bölüm *İskendernâme-i Berrî*, ikinci bölüm de *Hirednâme* ve *İskendernâme-i Bahrî* adlarıyla anılır.

Muhammed Alî Terbiyet'e göre, Nizâmî'nin *İskendernâme'si*, şâirin Yunanca uydurma bir kıssadan alıp iktibas ettiği bir destandan ibarettir. O kıssa, Yunanadaki *Kallistenes'tir* ve onun münşilerinden biri de İskender'dir. Bu hikâyenin asıl nüshası ve Pehlevice tercümesi ortadan kaybolmuş; Süryânî, Habeşî, Arabî, Çağatay Türkçesi ve Farsça tercümeleri kalmıştır. Bunların eski el yazması metinleri mevcuttur ve defalarca basılmıştır, yaygındır (Terbiyet, 1314: 384). Bunun için olsa gerek, Fuad Köprülü de, bizdeki *İskendernâme'leri* incelemenden önce, Nizâmî'nin *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* adıyla ikiye ayırdığı *İskendernâme'sini* incelemek ve Nizâmî'nin başlıca kaynağı olan Yunanlıların *Pseudo Kallistenes'ini* tanımak gerektiğini söyler (Köprülü, 1989: II/87).

Şerefnâme'nin, başında mehtaplı bir geceden bahseden şâir, o gecede başını dizlerinin arasına koymuş ve uykuya dalmış olduğunu anlatır. Uykuda meyvedar hurma ağaçlarıyla dolu bir bağ görmüştür. O taze meyvelerden koparıp oradan geçenlere vermektedir. Ansızın uykudan uyanır. O an ezan vakti gelmiştir, bir mum yakar ve kendi

kendine, işsiz oturmanın yakışık almadığını, yeni bir kitap yazmak gerektiğini düşünür. Sonra *İskendernâme* 'yi yazmaya, başlar.

Nizâmî'nin bu mesnevisi esasta Firdevsî'nin *Şehnâme*'de işlediği İskender kıssasına bir naziredir. Firdevsî, olayları kahramanlık serüvenleri şeklinde işlerken, Nizâmî hakikati arayan, yüksek idealler ve düşünceler peşinde koşan doyumsuz bir ruhun gerçeklerini dile getirir. Bunu yaparken bilgi dolu bir şiir dili ve estetiği ortaya koyar. Eserini İslâmî bir endişesiyle düzenler, ayet ve hadislerle sembolik bir hikmet kanaviçesi işler. Nitekim eserde «ab-ı hayat» mazmûnu «ilim»den, «Aristo» da «akıl»dan başka bir şey değildir.

Nizâmî, bu eserde Büyük İskender'e «cihangir», «âlim» ve «peygamber» gözüyle bakar. Bu bakış açısına göre, eser üç bölüme ayrılmış gibi gözükür. *Şerefnâme* bölümünde ülkeler fatihi bir hükümdarı okuyucunun karşısına çıkaran şâir, *Hirednâme* bölümünde derin bir bilgiye sahip olan büyük bir âlimi, *İkbâlnâme* bölümünde ise, Hızır'la arkadaşlık eden bir peygamberi takdim eder.

İskendernâme, tarih ve efsane açısından bir ibret hikâyesidir. Nizâmî, İskender'i hürmetle anar. Ona göre, Kur'ân-ı Kerîm'de bahsi geçen Zülkarneyn, Müslümanların nazarında bizzat İskender'in kendisidir. Ye'cüc-Me'cüc seddini yapan ve ab-ı hayatı bulma arzusuyla «Karanlıklar Diyârı»na giden de odur. Buna bağlı olarak Nizâmî, İskender'e, ateşperestlerin *Avesta* kitabını kıymetsiz saydırıp onu Kâbe'yi ziyarete dahi götürür.

Şerefnâme ve *İkbâlnâme*, İran şiirine taze bir soluk kazandırır. Nitekim her konunun başında kullanılan *Sâkinâme* ve *Mugannînâme'ler*, daha önceki mesnevilerin hiçbirinde görülmez. *Şerefnâme*'de, *Sâkinâme'nin* iki beytinden sonra öğüt verici sözler gelir ve daha sonra hikâyeye geçilir. *İkbâlnâme*'de ise, *Mugannînâme'nin* ilk iki beytinde muganniye hitap edilir ve sonra hikâyeye geçilir.

İkbâlnâme'de şâirin, filozoflara ilmî münakaşalar yaptırması, kendisinin ne ölçüde hikmet ve felsefeye vakıf olduğunu ortaya koyar.

Nizâmî'nin bu eserine İran edebiyatında Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) *Ayine-i İskenderî*, Molla Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) *Hirednâme-i İskenderî*, Hâtifi-yi İsfâhânî (ö.

927/1520) *Timûrnâme*, Feyzi-yi Hindi (ö. 1004/1595) *Akbarnâme*, Râî Hidâyetullah (XI/XVI. yy.) *İskendernâme*, Ebû İshâk Sâbûrî de *Kıssa-i İskender* adlı eserlerini nazire olarak kaleme alırlar. Son eser mensurdur.

Türk edebiyatında da Nizâmî'nin *İskendernâme'sine* ilk nazire yazan şâir Ahmedî-yi Kirmanî (ö. 815/1412)'dir. Ayrıca, Ali Şir Nevâî (ö. 906/1500) *İskendernâme*; Cemâli, Ahmed Rıdvan ve Hayâtî *Kıssa-i İskender*; Nevâlî *Hikâyet-i İskender*; Figânî (ö. 939/1532) *İskendernâme* adlı eserleriyle aynı konuyu işlerler.

Esere, İran'da Sirâciüddîn Alî Arzû, Muhammed Mühendis, Muhammed Naşîr, Muhammed Gufran, Bedrüddîn Alî, Mir Hüseyinalî, Hamîd bin Cemâl Buhârî ve Molla Sadullâh Penâhî tarafından çeşitli şerhler kaleme alınır.

Eserin Şark taş basmaları, 1269/1852'de Calcutta'da, 1282/1865'de Lucknow'da, 1875'de Bombay'da, 1878'de Cawnpore'da yapılır.

Şerefnâme'nin ilk tenkitli neşrini, 1316/937 yılında Vahîd Destgirdî gerçekleştirir. Daha sonra, 1947 yılında E. A. Alizâde, F. Babayef tarafından iki ayrı neşri ve 1344/1965 yılında Hüseyin Pejmân Bahtiyârî tarafından bir edisyon kritiği daha yapılır.

İkbâl-nâme'nin ilk tenkîdli neşrini ise, Calcutta'da A. Sprenger, Muhammed Şusterî ve Ahmed Alî'den müteşekkil üç kişilik bir araştırmacı grubu 1852 yılında yapar. Bu edisyon kritik, 1969 yılında ikinci defa yayınlanır. Daha sonra ise 1317/1938 yılında yine Vahîd Destgirdî yeni bir neşrini gerçekleştirir. 1947 yılında da E. Alizâde ve Berthels'in danışmanlığında F. Babaev tarafından iki neşri daha yapılır.

İskendernâme, 1881'de W. Clarke tarafından İngilizce'ye, 1941' de S. M. Stislavski tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. 1966 yılında Ali Abbasof tarafından Azerî Türkçesine çevrilen eserin, 1982 yılında manzûm olarak bedîî tercümesi, 1983 yılında da filoloji tercümesi gerçekleştirilir. *Şerefnâme* ise, müstakil olarak 1920 yılında Evgenii Eduardoviç Berthels tarafından Rusça'ya tercüme edilir. Eserin, Türkiye Türkçesinde tercümesi yoktur.

Eserin her iki bölümü de aruzun bahr-i mütekaarib müsemmen maksûr (Feûlün / Feûlün / Feûlün / Feûl) kalıbıyla kaleme alınmıştır.

B. Dîvân

Nizâmî'nin kaside, gazel, terkeb-i bend, terci-i bend, rubai ve kıt'alarını ihtiva eden mükemmel bir dîvânının olduğu her zaman iddia edilmiş, fakat bu dîvân eksiksiz olarak günümüze intikal edememiştir. Bugün elde bulunan şâire ait çok az miktardaki kaside, gazel ve rubailer, çeşitli cönklerden ve tezkirelerden derlenerek bir araya getirilmiştir.

Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklîm'de* şâirin o kadar yaygın olmadığını söylediği gazel ve rubailerinden örnekler verir; Muhammed Avfî ise *Lübâbü'l-Elbâb'âz*, şâirin mesnevilerinden başka, çok az şiirinin rivayet edildiğini söyleyerek, Nişâbü'r'da bir büyüğün naklettiği üç gazelini iktibas eder. Bu gazellerden üçüncüsü, Edward Browne'nın iddiasına göre, şâirin oğlunun ölümüne dairdir. Molla Abdurrahman Câmî de, *Bahâristân'ında* şâirden çok az şiir rivayet edildiğini söyler ve bir gazelini örnek verir. Rızâ Kulîhân Hidâyet ise, *Mecmâu 'l-Fusehâ'da*, Hamse dışında şâirin bir kaç bin beyitlik bir dîvânı olduğunu söylediğini ve kendisinin bu dîvânı görmediğini bildirir. Abdülmuhammed Ayetî, şâirin dîvânının, *Peñç-Genc'in* şöhretinin gölgesinde kaldığı için unutulup gittiğine dikkat çeker. Ahmed Ateş'e göre, bizzat Nizâmî tarafından toplandığına muhakkak nazarı ile bakılan dîvândaki beyit sayısı, Devletşâh'ın, *Tezkiretü 'ş-Şuârâ'sında*, Lütfaî Azer'in *Âteşkede-i Âzer*'inde kaydettiğine göre 20000 beytin üzerindedir. Zebîhullah Safâ, 20000 beyit olduğu söylenen bu dîvândaki şiirlerin pek azının günümüze kadar gelebildiğini, bunlara ilâveten eski cönklerde de şâire ait birçok şiire rastlandığını belirtir.

Bugün çeşitli tezkire ve cönklerde bulunan Nizâmî'ye ait şiirler, 800 beyit kadardır.

Devletşâh'ın (ö. 900/1494) belirttiği beyit sayısı, daha sonraki tezkire yazarları tarafından da aynen Devletşâh kaynak gösterilerek tekrarlanmış olduğundan, son dönem edebiyat tarihi müsteşrikler, Nizâmî mahlasını taşıyan başka şâirlerin de bulunduğunu, tezkire yazarlarının da, onları Nizâmî-yi Gencevî ile karıştırmalarının imkân dahilinde olduğunu göz önünde bulundurarak, bu rakamın bir iltibas eseri olarak ortaya çıktığını, aksi takdirde böyle bir dîvân varsa,

uzun müddet ortaya çıkmadığını ve unutulduğunu öne sürerler.

Ahmed Ateş, Nizâmî'nin 20000 beyit kadar tutan bir dîvânı bulunduğunu kaydeden kaynakları yazarların söz konusu dîvânı görmediklerini söylediklerini belirttiikten sonra, Nizâmî'nin, *Leylî u Mecnûn* mesnevisinin bir beytinde, dîvânından açıkça bahsettiğine dikkat çeker ve Edward Browne'nin bu endişelerinin gereksiz olduğunu; dîvânın, *Leylî u Mecnûn'u* yazılış tarihi olan 584/1188 yılından önce bizzat Nizâmî tarafından toplandığına muhakkak nazarı ile bakmak gerektiğini ileri sürer. Ateş, tezkirecilerin ifadelerine dayanarak dîvânın X/XVI. asırda kaybolduğu sonucunu çıkarır ve bugün bu eserin gayet küçük parçalarından oluşan üç ayrı nüshası bulunduğunu, bunların da; Bodleian, Berlin ve Ayasofya kütüphanelerinde bulduklarını bildirir. İlk iki kütüphanede bulunan nüshaların yaklaşık 1.200'er beyit ihtiva ettiğini bildiren Ateş, çeşitli tezkire ve mecmualarda zikredilen ve dîvân nüshalarında bulunmayan bir çok şiirlere bu son mecmualarda rastlandığını, bu şiirlerin bağımsız bir halde, *Armağan* dergisinin çeşitli sayılarında neşredildiğini, bu mecmualardan, müsteşrik Jan Rypka'nın 25 gazeli neşrettiğini, yine ayn nüshanın 1318/1939 yılında Vahîd Destgirdî tarafından Tahran'da neşredildiğini, bu neşirdeki şiirlerin Nizâmî'ye ait sayıldığına muhakkak gözü ile bakıldığını da ilâve eder (IA, 1988: K/325).

Ateş'in, Devletşâh'ın ve diğer tezkire yazarlarının 20000 beyitlik dîvânı görmediklerini söylediklerini ileri sürerek dîvânın X/XVI. asırda kaybolduğu sonucuna varması, ilmî bir tutarsızlık arz etmektedir. Çünkü Ateş, Avfî ve Devletşâh'ı kaynak gösterir. Bu tezkire yazarları da, dîvânı görmediklerini açıkça söylemezler. O halde Ateş'in kaynak gösterilebileceği tarihî bir senedi yoktur. Kaldı ki, eğer Dîvân, Devletşâh'ın yaşadığı ve eserini ortaya koyduğu devirde yoktu ise, X/XVI. asırdan önce kaybolmuş demektir. Çünkü Devletşâh (ö. 900/1494), IX/XV. asırda yaşamış ve X/XVI. asrın başında vefat etmiştir. Eğer X/XVI. asırda veya daha sonra kaybolmuş ise, Devletşâh'ın eseri görmüş olması gerekir. Tezkire yazarının dîvânı görüp görmediğine ilişkin bir beyanı olmadığı için bu nokta karanlıktır. Ancak, Devletşâh'ın, Nizâmî dîvânında, insanın ruhunu

okşayan gazellerin, akrostişli ve sanatkârane bir çok şiirin bulunduğunu söylediği, bir de gazel iktibas ettiği göz önüne alınırsa, tezkire yazarının dîvânı görmüş olması imkân dahiline girer. Ancak, yukarıda zikredilen tezkire yazarları Muhammed Avfî (ö. 635/1237), Molla Câmî (ö. 898/1492) ve Emîn Ahmed Râzî (ö. ?, *Heft İklîm'in* telif tarihi: 1002/1593), ifadelerine dayanarak, Ahmed Ateş böyle bir iddiada bulunmuş olsaydı, dîvânın kaybolduğu yolundaki yorumunu, belki daha tutarlı kaynaklara ircâ etmiş olabilirdi. Nitekim bu kaynaklarda, ilk ikisi X/XVI. asırdan önce ölmüş, sonuncusu ise eserini XI/XVII. asrın başında tamamlamış olan tezkire yazarları, şâirin dîvânını görmediklerini değil, sadece, ondan çok az şiir rivayet edildiğini söylerler. Bu tezkire yazarlarının ilk ikisinin X/XVI. asırdan önce, sonuncusunun ise XI/XVII. asırda öldükleri göz önüne alınırsa, Ahmed Ateş'in iddiası haklı bir zemine oturmuş olur. Fakat Ateş, bunlara dayanarak iddiasını öne sürse idi, o zaman da dîvânın X/XVI. asırda değil, VII/XIII. asırdan önce kaybolduğunu söylemesi gerekirdi. Çünkü, Avfî, bu asırda ölmüştür. Ahmed Ateş'in bu iddiasını yaralayan en önemli husus da, Vahîd Destgirdî'nin hazırladığı *Gencîne-i Gencevî* isimli Nizâmî dîvânının mukaddimesinde, bu dîvânın Şâh Abbas-ı Kebîr (995-1038/1586-1628) zamanına kadar İran Devlet Kütüphanesinde bulunduğunu, Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1080/1669) de bizzat oluşturduğu antolojiye bu dîvândan bir kaside ve bir kaç beyit aldığını söylemesidir. Bu durumda dîvânın, XI/XVII. asra kadar saklı kaldığı, ancak Devletşâh dışında, diğer tezkire yazarlarının o tarihe kadar, onu görememeleri söz konusudur.

Vahîd Destgirdî tarafından tertiplenen ve *Gencîne-i Gencevî* adı verilen dîvân, 1200 beyitten ibarettir. Vahîd Destgirdî, Ayasofya Kütüphanesinde kayıtlı olan mecmualardan başka beş nüsha daha ele geçirek adı geçen eseri hazırlamış, ancak ele geçirdiği nüshaların özelliklerini, zikretmemiş, Nizâmî'nin dîvânına ait olduğu bütün dokümanı üç bölüme ayırmıştır: Birinci bölüme, kesinlikle Nizâmî'ye ait olan şiirleri, ikinci bölüme şüpheli şiirleri, üçüncü bölüme de kesinlikle Nizâmî'ye ait olmayan şiirleri yerleştirmiştir.

Destgirdî'nin neşrettiği dîvân esas alınmak suretiyle, toplam 38 nüsha toplayan ve hepsini

karşılaştıran Saîd Nefisi, 1381/1961 yılında, 1900 beyitlik bir dîvân daha ortaya koyar ve eseri *Ahvâl u Asar Kasâyid u Gazeliyyât-ı Nizâmî-yi Gencevî* adıyla neşreder. Destgirdî'nin *Gencîne-i Gencevî* adındaki neşri, 1944 yılında Ali Nihad Tarlan tarafından Türkçe'ye tercüme edilir. Ancak bu tercümede, Destgirdî'nin kesinlikle Nizâmî'ye ait olduğunu zaptettiği şiirler tercüme edilir, diğerleri dikkate alınmaz. Ali Nihad Tarlan'ın tercümesinde toplam 214 beyitten ibaret 5 kasîde, 306 beyitten ibaret 55 gazel, 5 beyitten ibaret 1 mersiye, 4 beyitten ibaret 1 kıt'a, ve 18 beyitten ibaret 9 rubai vardır.

Şâirin dîvânına ait şiirlerden bir kısmı, 1980 yılında R. Azade tarafından önsöz, tertip, şerh ve lügatçe ile birlikte 331 beyitten ibaret 54 gazel, 22 beyitten ibaret 11 rubai, 121 beyitten ibaret 5 kaside parçası halinde Azerî Türkçesine manzum olarak çevrilerek *Lirika* başlığı altında yayınlanır.

Muhammed Aka Sultânzâde, Nizâmî'nin doğumunu 536/1141 olarak kabul ederek, 1981 yılında, 840. doğum yıldönümü münasebetiyle, şâire ait 655 beyitten ibaret 102 gazeli, *Gazeliyyât* adı altında, Bâkû'da neşreder.

Sonuç

Nizâmî-yi Gencevî'nin monografisi ile ilgili kaynakların çoğu, çelişkili, mantık yürütmelerle oluşmuş ve ilmî geçerliliği her zaman tartışılabilir görüş ve düşüncelerle doludur.

Şâirin doğum tarihinden, doğum yerine,

mutasavvıf olup olmadığına, aşk anlayışına, ölüm tarihine ve eserlerini ne zaman hangi memduhuna ithaf ettiğine kadar, hakkında ileri sürülen bütün fikir ve iddiaların ittifak ettikleri noktalar oldukça azdır.

Tezkirelerin büyük bir bölümünün şâir hakkında zayıf ve rivayete dayalı bilgiler vermesi ve bu bilgilerin bir kaynaktan diğerine aktarılırken bozulup değiştirilmesi, şâirin hayatı hakkında net bilgilere ulaşmamızı zorlaştırmaktadır.

Şâirin hayatı hakkında ileri sürülen hüküm ve iddialar, bizzat kendi eserleri referans gösterilmek suretiyle ileri sürülmesine rağmen, büyük farklılıklar göstermektedir. Çünkü referanslarda bulunan neşirlerin ilmî güvenilirliği ayrı bir tartışma konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, şâirin edebiyat tarihindeki kimlik ve kişiliği net olarak izlenmemektedir.

Mevcut kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Nizâmî-yi Gencevî, 530-540 / 1135-1145 yılları arasında Gence'de doğmuş, iyi bir tahsil görmüş, saraylardan uzak yaşamış, eserlerini saltanat sahiplerinin istek ve arzuları üzerine kaleme almış, milliyet bakımından Türk, sunnî mezhebine mensup, mutasavvıf olup olmadığı şüpheli ve 597-611/1201-1214 yılları arasında ölmüş bir edebî şahsiyettir.

Şâirin monografisi, ilmî neşirleri gerçekleştirilmiş kendi eserleri öne alınmak suretiyle, dikkat ve vukufiyetle yeniden incelenmeli, daha sonra mevcut kaynaklar gözden geçirilerek ilmî neticelere varılmalıdır. ■

KAYNAKLAR

- Abdünnebî, Molla Fahrüzzamân Kazvîni, (1340) *Tezkire-i Meyhane*, [Nşr: A. Gülçîn-i Ma'anî], Tahran.
- Akalın, Nazir, (1994), *Nizâmi-yi Gencevî' nin Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Leylî u Mecnûn Mesnevisinin Tahkiye Unsurları Açısından Tahlili*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- _____, (1997), "Nizâmi-yi Gencevî Dîvânı'nın Âkibeti Hakkında Bir Münâkaşa", *Akademik Bakış Üç Aylık Eğitim, Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 3, Şanlı Urfa.
- _____, (1997^c), "Nizâmi-yi Gencevî İle Fuzûli-yi Bağdâdînin Leylî u Mecnûn Mesnevilerinin Tartışmak Mukayesesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Konya.
- _____, (1997^b), "Nizâmî'nin Hamsesi", *Hazan Sanat Edebiyat Dergisi*, Sayı: 16, Van.
- Aliyef, Rüstem, (1991), *Nizâmi-yi Gencevî*, Bakû.
- Araslı, Hamîd, (1968), *Gülşehrîve Genceli Nizâmî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Araslı, Nuşâbe, (1980), *Nizâmî ve Türk Edebiyatı*, Bakû.
- Ateş, Ahmed, (1968), *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzûm Eserler*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Avfî, Muhammed, (1333), *Lübâbü'l-Elbâb*, [Nşr: Saîd Nefîsî], Çâp-ı İttihâd, Tahran. Âyetî, Abdülmuhammed, (1353), *Hüsrev u Şîrîn*, Şirket-i Sihâmî, Tahran. Azade, R., (1980), *Nizâmî Gencevî*, Elm Neşriyatı, Bakû.
- Âzerbîgdîlî, Lutfâlî Bîg, (1337), *Âteşkede-i Âzer*, [Nşr: Seyyid Ca'fer Şehîdî], Tahran.
- Bahtiyârî, Hüseyin Pejman, (1344) *Mahzenü'l-Esrâr*, Tahran.
- Browne, Edward G., (1956), *A Literary History Of Persia*, C II, Cambridge At The University Press.
- Câfer, Memmed, (1982), *Nizâmî'nin Fikir Dünyası*, Bakû.
- Câmî, Mevlânâ Abdurrahman bin Ahmed, (1336), *Nefahâtü'l-Üns min Hazerât-il Kuds*, [Nşr: Mehdi Tevhîdî Pûr], Tahran.
- _____, (1340), *Bahâristân*, Tahran.
- Dehhüdâ, Alî Ekber, (1346), "Nizâmî-yi Gencevî", *Lugatnâme*, C. 48, [Nşr: Muhammed Muîn], Danişgâh-i Tahran, Tahran.
- Devletşâh [Emîr Devletşâh bin Alaüddeve Bahtuşah El-GâziEs-Semerkindî], (1901), *Kitab-ı Tezkiretü's-Şu'arâ*, [Nşr: Edward G. Browne], London.
- Gûpâmêvî, Muhammed Kudretullah, (1336), *Kitâb-ı Tezkire-i Netâyicü'l-Efkâr*, Çaphâne-i Sultânî.
- Hând Emîr [Giyâsüddîn bin Hümâmüddîn el-Hüseynî], (1353), *Habîbü 's-Siyer fî Ahbâri'l-Beşer*, C. II, [Nşr: Muhammed Debîr Siyâkî], İntişârât-ı Kitâb-furûşî-yi Hiyâm.
- Hânlerî [Kiyâ], Zehrâ, (1348), *Ferheng-i Edebiyât-ı Fârsî*, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İrân.
- Hidâyet, Mahmûd, (1353), *Gülzâr-ı Câvidân*, C. III, Çaphâne-i Zîbâ.
- Hidâyet, Rızâ Kulhân, (1336), *Mecmau'l-Fusehâ*, C. III, [Nşr: Müzahir Musaffâ], 2. Baskı, Tahran.
- _____, (1344), *Tezkire-i Riyazü'l-Arifîn*, [Nşr: Mehdi Alî Gürgânî], İntişârât-ı Kitâb-furûşî-yi Mahmûdî.
- Hisârî, Mîr Hidâyet, (1370), "Tahkîkî Ber İbhâmât-ı Zindegi-yi Nizâmî-yi Gencevî", *Furûğ-i Âzâdî*, ss. 55-61, Tebrîz.
- Hoca, Nazif, (1959), "Y. E. Bertels (Berthels) Nizami, tvorçeskiy put poeta, Moskova, 1956 (Akademi Nauk yayınlarından)", *Şarkiyât Mecmûası*, III, Edebiyat Fakültesi Basımevi, ss. 174-176, İstanbul.
- İA, (1988), *İslâm Ansiklopedisi*, "Nizâmî" maddesi, (Ahmed Ateş), C IX, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kâtip Çelebî, (1941), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, C. I-II, [Nşr: Şerefeddîn Yaltekaya-Kilisli Rifat Bilge], Maarif Matbaası, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad, (1989), *Edebiyat Araştırmaları*, C. I-II, [Nşr: Orhan F. Köprülü], Ötügen Yayınevi, İstanbul.
- Levend, Ağâh Sırrı, (1959), *Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ İle Mecnûn Hikâyesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Müstevfî, Hamdullah Kazvîni [Hamdullah bin Ebî Bekr bin Ahmed bin Nasr Müstevfî Kazvîni], (1336), *Târîh-i Güzide*, [Nşr: Abdülhüseyn Nevâî], İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran.
- Nefîsî, Sa'îd, (1368), *Dîvân-ı Kasâyid u Gazeliyyât-ı Nizâmî-yi Gencevî*, İntişârât-ı Fûrûgî.
- Nevâî, Alî Şîr, (1961), *Mecâlisü'n-Nefâis*, [Nşr: Tayyâr Lavçı-Sevîme Ganîvâ], Taşkent.
- Nizâmî, (1370), *Külliyât-ı Hamse-i Hakîm Nizâmî-yi Gencevî*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.
- _____, (1980), *Lirika*, Gençlik Neşriyatı, Bakû.
- _____, (1981), *Gazeliyyât*, [Pîşgofîtar: R. Âzâde, Nşr: Muhammed Aga Sultanzâde], Yazıcı Neşriyatı, Bakû.
- _____, (1989), *Leylâ ile Mecnûn*, [Trc: Ali Nihad Tarlan], Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- _____, (1986), *Mahzen-i Esrâr*, [Trc: M. Nuri Gençosman], Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Nu'mânî, Şiblî, (1335), *Şî'rü'l-Acem Yâ Târîh-i Şu'arâ ve Edebiyyât-ı İrân*, C. I, [Trc: Seyyid Muhammed Takî-Fahrî Daî Gîlânî], İntişârât-ı Kitâb-furûşî-yi İbn-i Sînâ.
- Okumuş, Ömer, (1990), "Nizâmeddin Ahmed

- Suhaylînin Laylî ü Macnûn Mesnevisi", *Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 18, ss. 113-125, Erzurum.
- Pala, İskender, (1989), *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Râzî, Emm Ahmed, (1381), *Heft İklîm*, C. II, [Nşr: Cevâd Fâzıl], Tahran.
- Resulzâde, Mehmet Emin, (1951), *Azerbaycan Şairi Nizâmı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara.
- Safâ, Zebîhullah, (1333), *Hamâse Serâyî Der İrân*, Tahran.
- _____, Zebîhullah, (1339), *Târih-i Edebiyat der İrân*, C. II, Tahran. Sâmi, Şemseddîn, (1316), *Kamusu'l-A'lâm*, C. VI, Mihran Matbaası, İstanbul. Şafak, Sâdık Rızâzâde, (1352), *Târih-i Edebiyât-ı İrân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pehlevî. TA, (1985), *Türk Ansiklopedisi*, "Nizâmî" maddesi, C VII, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Tarlan, Ali Nihad, (1944), *Genceli Nizâmı Dîvânı*, İstanbul.
- TDEA, (1990), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Nizâmî" maddesi, (Yavuz Akpınar), C VII, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tebrîzî, Nazmî, (1363), *Dûvîst Sühanver*, Tahran Terbiyet, Muhammed Alî, (1314), *Dânişmendân-ı Azerbaycan*, Matbaa-i Meclîs, 1. Baskı, Tahran
- Ünver, İsmail, (1986), "Mesnevî", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Sayı: 415-416-417, Ankara.
- Yıldız, Mesut, (1991), *Nizâmî Gencevî Heft Peyker Mesnevisi ve Türkçe Çevirisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Zencânî, Berât, (1995), *Leylî u Mecnûn-ı Nizâmî-yi Gencevî*, Tahran.

THE LIFE, LITERARY CHARACTER AND WORKS OF NİZÂMÎ-Yİ GENCEVÎ

Nazir AKALIN

Kırıkkale University Research Assistant Institute of Social Sciences

Nizâmî-yi Gencevî was the most -well-known epic poet of the Seljuk period Iranian literature. He was also considered to be one of the greatest poets in the world for his comprehensive culture, the depth of imagination and fluency of his style. However, there is not much evidence about his life and some of the available information is full of logical inferences devoid of scientific background.

The poet who is respected greatly in Azerbaijan is almost devoted and accepted as the initiator and animator of Azerbaijani culture.

This case prepared a natural ground of o wide

range of legends about the life of the poet. The researchers affected by the communist ideology judged the life of poet in the direction of their ideology but did nothing more than generating slogans. In this article, the life of the poet and his literary career were investigated in the light of the resources at hand with a critical approach. It means that the study at hand is directed toward a criticism of the references rather than a clear account of his life. At the same time the works, life and literary character of the poet were presented in reference to his own studies.

Key Words:

Nizâmî, Gence, Şâir, Hamse, Mesnevî, Dîvân

**Жизнь, литературная личность
и произведения Низами Гянджеви**

Назир Акалин

*Исследователь, Институт Социальных
Наук Литературы Университета Кырккале*